

Литвиненко Р.О.

ДО ВИТОКІВ АРХІТЕКТУРИ ДОВГИХ МОГИЛ НАДЧОРНОМОР'Я

Статтю присвячено проблемі витоків архітектури довгих могил бронзової доби Надчорномор'я. Автор доходить висновку, що започаткували цю традицію носії Дніпро-Донської бабинської культури, а продовжила і розвинула людність бережнівсько-маївської зрубної культури.

Історіографія питання й мета дослідження. Степова смуга Надчорномор'я та прилеглих до нього теренів є зоною поширення так званих довгих могил, виникнення яких припадає на посткатакомбний період бронзового віку півдня Східної Європи. Першу класифікацію цих споруд було запропоновано В.В. Отрощенко [Отрощенко 1976]. У цій важливій, попри тезисний характер, праці виділено висновок про те, що «цілеспрямована діяльність по спорудженню довгих курганів відзначається в Нижній Наддніпрянщині з появою тут племен зрубної культури» [Отрощенко 1976, с. 16]. Відведення саме носіям зрубної культури ролі піонерів у справі будівництва довгих могил, вочевидь, зумовлювалося тією обставиною, що на середину 1970-х років було зроблено лише перші кроки у справі виділення поховальних пам'яток бабинської (багатоваликової кераміки) культури [Писларий 1975; 1976], а відтак більшістю дослідників вони сприймалися за зрубні. Можливо, тут далася взнаки й певна обмеженість джерельної бази. Адже навіть декілька років потому, характеризуючи вже диференційовано степові наддніпрянські могильники культур багатоваликової кераміки та зрубної, В.В. Отрощенко продовжував пов'язувати практику зведення довгих насипів лише з людністю останньої [Отрощенко 1978, с. 84; 1981, с. 63-64, 77-80].

Мабуть, уперше щодо необхідності пошуку витоків архітектури довгих могил у дозрубному часі наголосила І.Ф. Ковальова, хоча до такого висновку авторка йшла поступово. Скажімо, у відомій монографії, що їй присвячено поховальним пам'яткам середнього бронзового віку північностепової Наддніпрянщини, поряд із загальною думкою про генетичну спадковість між хронологічно послідовними культурами, досить чітко простежується протиставлення бабинського (КБК) курганного обряду зрубному, причому творцями довгих могил (третьої та четвертої груп, за поданою класифікацією) називаються саме носії зрубної культури [порівняй: Ковалева 1981, с. 38, 53-54]. Попри те, що повідомлення про розкопки та публікації довгих курганів, зведених за участю бабинського населення, вже з'явилися в літературі [Братченко и др. 1976, с. 309; Гершкович 1982], лише дослідження серії яскравих комплексів довгих могил Поорілля, на нашу думку, стало поштовхом для ототожнення їхніх перших будівельників з носіями культури багатоваликової кераміки [Ковалева и др. 1985, с. 18-22; Ковалева и др. 1987, с. 12-25]. Саме так оцінюються довгі могили в докторській дисертації І.Ф. Ковальнової [Ковалева 1987, с. 21]. Найбільш виразно й акцентовано про це було сказано дослідницею у статті, присвяченій культурним комплексам довгих курганів, де зазначалося, що «є всі підстави вважати довгі могили специфічною формою надгробка тих районів, де відомі поховання середнього етапу бронзового віку культури багатоваликової кераміки і де їм у стратиграфічних колонках передують ямні та катакомбні, а перекривають – зрубні поховання» (переклад мій – Р.Л.) [Ковалева 1988, с. 32]. Майже тоді з приводу притаманності довгих могил не лише зрубній, а й бабинській культурі (КБК) висловилися Н.Г. Салій [Салій 1987, с. 97]. Про участь бабинських племен у спорудженні довгих курганів писав також І.О. Писларій [Писларий 1991, с. 53-54, рис. 1-3]. Власне, цими не чисельними працями й обмежуються дослідження, що їх присвячено довгим могилам бабинської культури¹, тоді як наступну стадію

¹ Роботу над нашою статтею здебільшого було завершено 2005 р. Відтак у ній не враховано публікацію А.В. Макаревича [2009], що побачила світ нещодавно і яку спеціально присвячено довгим могилам бабинської спільноти. Гадаємо, читачеві буде цікаво зіставити незалежно одержані двома авторами результати й висновки.

будівництва довгих могил, пов'язану з діяльністю носіїв зрубної культури, висвітлено значно краще й повніше, хоча ще далеко не вичерпно [Берестнев 2001, с. 81-82; Колтухов и др. 1993, с. 106-111; Левых 1990; Литвиненко 1990; Ольховський, Отрощенко 1991; Отрощенко 1993, с. 23-26; Санжаров и др. 2003, с. 139-143, 155-158; Цимиданов 2000; 2004; 2004а, с. 40-42; та ін.].

Виходячи з означеного, до уваги читача пропонується робота, метою якої є характеристика та аналіз початкового етапу створення довгих могил, як суто нового явища в курганному будівництві доби бронзи, пов'язаного з носіями традицій культурного кола Бабине. Означений напрямок дослідження має безпосередній вихід на низку аспектів історико-культурних процесів кінця середнього – початку пізнього бронзового віку півдня Східної Європи. Серед них назвемо проблему статусу археологічного феномену Бабине і його співвідношення з блоком передуючих катакомбних і синхронних посткатакомбних культур, проблему внутрішньої структури культурної області Бабине, її зв'язку з археологічними утвореннями пізньобронзового віку, а також питання реконструкції певних аспектів соціальної організації та духовної культури скотарських суспільств Північного Причорномор'я та суміжних регіонів.

Джерела й методичні засади. Вихідна джерельна база дослідження складалася з 1764 курганних насипів, що містили поховання бабинського культурного кола. З цього масиву було обрано 476 курганів, де стратиграфією достеменно зафіксовано основні та впускні з досипкою бабинські поховання. Далі, шляхом ретельної перевірки пропонованих авторами розкопок чи публікацій реконструкцій курганної архітектури або здійснення своїх, у випадку їхньої відсутності, від цих курганів виокремлювалися такі, в яких будівельницьку діяльність бабинського населення було спрямовано саме на створення насипів видовжених типів. Таких споруд виявилось лише 86. Саме з цим масивом і продовжувалася подальша робота.

Одразу ж зазначимо, що в реальності вищенаведені показники, в тому числі й по видовженим могилам, могли б бути дещо вищими, про що свідчать деякі побічні дані спостережень за стратиграфією та планиграфією частини курганів, що залишилися поза нашою вибіркою. Пояснюється це недосконалою, подекуди навіть шкідливою методикою розкопок цих пам'яток, а також низьким рівнем фіксації, що не дозволило визначити стратиграфічну позицію окремих комплексів, зокрема бабинських, і призвело до втрати важливої, а головне, в кожному випадку неповторної інформації. У більшості випадків головними недоліками методики розкопок були: обмежена кількість і невдале розташування контрольних бровок. Попри те, що тема методики польових дослідів курганів вже неодноразово порушувалася на сторінках наукових видань, єдиного підходу та узгодженості між дослідниками досягнуто так і не було. Свого часу, накопичивши певний практичний польовий досвід у новобудовних експедиціях, археологи у своїх публікаціях почали висловлюватися стосовно вдосконалення методики курганних розкопок паралельними траншеями [Столяр 1953; Телегін, Братченко 1974; Каменецкий 1981; Горішній та ін. 1987, с. 69-70; та ін.]. Саме тоді фахівцями було висловлено думку про те, що "коли курган має видовжену форму, осьова лінія прокладається по найбільшому діаметру" [Телегін, Братченко 1974 с. 105-106], тобто за нею спрямовуються й розкопувальні траншеї. Однак практика виявилася багатшою за теорію, а тому з не меншою впевненістю інші археологи доводили, що "розкопки насипу механізмом, що здійснюються за довгою віссю, не є єдиним та кращим способом дослідження", оскільки при ньому втрачається багато деталей первинних насипів, що фіксуються в профілях частих поперечних бровок, нерідко руйнуються впускні у верхні шари насипу поховання під час пересування значної маси ґрунту, а також з поля зору випадає навколокурганний простір. "Відновлення ж розрізу кургану по довгій вісі завжди здійснимо, якщо в цьому є необхідність" (переклад мій – Р.Л.) [Ковалева 1988, с. 32]. По-перше, необхідність така завжди існує, навіть виходячи з міркувань наочності сприйняття курганної архітектури. По-друге, достовірно відтворити подовжній розріз насипу на підставі поперечних є далеко не завжди можливим, адже, як слушно зауважує В.В. Отрощенко, при

такій методиці розкопок все-таки “втрачаються ключові для розуміння архітектури та стратиграфії кургану осьові профілі, які потім доводиться реконструювати”. Аби зменшити втрати інформації, “в таких випадках слід застосовувати методику перпендикулярних траншей, коли спочатку пробивається осьова повздовжня траншея, а вже після фіксації її профілів нарізаються поперечні траншеї” [Отрощенко 2001, с. 8] та “з їхньою допомогою простежується поширення насипу чи досипки на периферії, за межами центральної бровки, а також складаються плани цих насипів, що відповідають курганам певних періодів, встановлюються їхні центри тощо” [Телегін, Братченко 1974, с. 108; див. також: Пустовалов 1998, с. 174-175]. До цього ж додамо, що ризик руйнації впускних поховань існує не лише в довгих, а й коротких поперечних траншеях. Щоб зменшити цей ризик, подовжні траншеї бажано прокладати не бульдозером, який мусить штовхати попереду себе великі об’єми ґрунту і при цьому не в змозі запобігати захаращенню вже зачищеної поверхні, а скрепером. Таким чином, теоретичні засади розкопок довгих могил методом перпендикулярних траншей на сьогодні можна визнати найбільш доцільними. Але ж практична ситуація, якщо не завжди, то дуже часто змушує дослідника відступати від методичної моделі, оскільки зумовлена чинниками, дуже далекими від науки. Навіть у Запорізькій експедиції ІА АН УРСР, де, як засвідчує В.В. Отрощенко [2001, с. 8], за період роботи 1974-1993 рр. було доведено ефективність розкопок довгих могил перпендикулярними траншеями, означена методика на практиці застосовувалася далеко не часто. Доступна нам статистика по цій експедиції, хоча й не повна, свідчить, що довгі насипи у більшості випадків досліджувалися методом подовжніх паралельних траншей, і лише зрідка наголошених перпендикулярних, а також поперечних, діагональних (з орієнтацією їх відповідно частин світу, а не за віссю кургану) і навіть по частинах, для кожної з яких використовувалися по-особливому орієнтовані паралельні траншеї, що аж ніяк не узгоджується з основами методики [Отрощенко 2001, с. 7-8; Пустовалов 2001, с. 115, рис. 1-4]. Особливо прикро за те, що, безвідносно до застосованої методики, автори звітів і навіть наступних публікацій далеко не завжди навантажували себе такою справою, як відтворення внутрішньої архітектури курганів шляхом реконструкції насипів, досипок та інших деталей, тим самим перекидаючи розв’язання цієї клопіткої задачі на зацікавлених читачів, забезпечуючи їх при цьому вкрай дрібними креслениками загальних планів і профілів бровок [див. для прикладу: Ляшко и др. 2004, рис. 39, 1; 57; 74; 80]. На жаль, такого роду проблеми є типовими для значної частки експедицій “новобудовної доби”.

Систематизація матеріалу. Аналіз стратиграфії та планіграфії курганів, в яких простежено будівельницьку діяльність бабинського населення, дозволив виділити два основних способи створення видовжених насипів: 1) шляхом одно- чи двобічних досипок уже існуючих курганів; 2) шляхом об’єднання досипкою розміщених по сусідству курганів. Виходячи з цього, досипки першого типу пропонуємо називати *подовжуючими*, а другого типу – *з’єднуючими*². Розглянемо по чергово обидва способи спорудження довгих могил. Перш ніж перейти до цього, зазначимо, що нерівнозначний ступінь інформативності джерел не дозволив чітко класифікувати всі кургани, що їх залучено до аналізу, а тому деякі випадки не увійшли до складу тих чи інших статистичних груп.

П о д о в ж у ю ч і д о с и п к и. Серед нашої робочої вибірки такого типу досипки зафіксовано в 67 курганах (77,9%). Можна виділити декілька варіантів подовжуючих досипок.

Варіант А. Характеризує випадки, коли бабинське поховання справлялося за межами або на схилі (в полі) вже існуючого насипу і супроводжувалося локальною досипкою, яка

² Аналогічний термін запропоновано В.В. Цимідановим по відношенню до відповідних курганів зрубної культури [Циміданов 2004, с. 229; 2004а, с. 40].

робила утворюваний в такий спосіб новий курган видовженим у бік зведеної досипки. Розглянемо декілька прикладів.

Бузівка-XXII к. 2 (Магдалинівський р-н Дніпропетровської обл.): досліджений 1980 р. експедицією Дніпропетровського університету [Ковалева и др. 1980]. На відстані близько метра від Пд-Сх-Сх краю існуючого насипу округленої в плані форми діаметром (далі – Ø) 14,5 м, з рівня давнього горизонту було здійснене бабинське п. 6; його супровідна досипка подовжила курган у Пд-Сх напрямку і він прийняв форму овалу з діаметрами 20×16,5 м.

Вербки-II к. 3 (Павлоградський р-н Дніпропетровської обл.): досліджений 1982 р. експедицією Дніпропетровського університету [Марина и др. 1986, с. 8, рис. 6]. На відстані близько метра від Пд-Сх-Сх краю існуючого насипу округлої в плані форми Ø 22-23 м з рівня давнього горизонту було справлене бабинське п. 8, у свою чергу перекрите досипкою, яка значно збільшила й дещо видовжила курган у східному напрямку, довівши його розміри приблизно (далі ≈) до 31×28 м (рис. 1, 1).

Воскресенка-I к. 2 (Новотроїцький р-н Херсонської обл.): досліджений 1987 р. Херсонською експедицією ІА АН УРСР [Кубышев и др. 1987]. Біля західного краю існуючого насипу з рівня давнього горизонту було здійснене бабинське п. 14; його супровідна локальна досипка, що простежувалася у вигляді півкола Ø 18 м, подовжила курган у західному напрямку на 6 м.

Жовтневе-II к. 5 (Токмацький р-н Запорізької обл.): досліджений 1980 р. Запорізькою експедицією ІА АН УРСР [Отрощенко и др. 1980]. На відстані 1,5 м від західного краю існуючого насипу овальної в плані форми (Ø 23×15 м), з рівня навкологурганної западини від вибраного ґрунту було впущене бабинське п. 3; його супровідна локальна досипка ще більше подовжила курган у західному напрямку й дещо розширила його, довівши розміри до 31×20 м.

Македонове к. 1 (Лутугінський р-н Луганської обл.): досліджений 1981 р. Сіверськодонецькою експедицією ІА АН УРСР (звіт відсутній). Первинний курган катакомбного часу, що мав округлу в плані форму й Ø ≈ 11 м, спочатку був концентрично перекритий округлою досипкою (Ø 15 м) над уведеним до центру бабинським п. 13; далі з північного краю цієї досипки, з рівня вибраного для її спорудження ґрунту, було справлене бабинське п. 8 і перекрите підовальною в плані досипкою (розміри 17×11,5 м), яка на 4-5 м подовжила кургану споруду в північному напрямку (рис. 2, 1).

Новованівка-II к. 2 (Павлоградський р-н Дніпропетровської обл.): досліджений 1986 р. експедицією Дніпропетровського університету [Марина, Ромашко 1986, рис. 1]. На відстані 2 м від Пд-Зх-Зх краю існуючого насипу округлої в плані форми Ø 24,5-25,5 м, з рівня давнього горизонту було здійснене бабинське п. 8, локальна досипка над яким значно подовжила курган у Пд-Зх-Зх напрямку, довівши його розміри до 50×25,5 м (рис. 1, 4).

Паськове к. 10 (Станично-Луганський р-н Луганської обл.): досліджений 1985 р. експедицією Київського університету [Антоненко и др. 1985]. На схилі первинного насипу, на відстані 2 м від його Пн-Зх краю було справлене бабинське п. 5; його супровідна досипка дещо збільшила діаметр кургану в Пн-Зх напрямку.

Плотина к. 7 (Станично-Луганський р-н Луганської обл.): досліджений 1983 р. експедицією Київського університету [Антоненко и др. 1983]. На відстані близько 2 м від східного краю первинного насипу, з рівня давнього горизонту було справлене бабинське п. 1; локальна досипка над ним подовжила курган на 9 м у східному напрямку.

Плотина к. 8: на краю Пн-Сх схилу первинного насипу було впущене бабинське п. 8; локальна сегментоподібна в плані досипка над цим похованням на 9 м подовжила курган у східному напрямку (рис. 1, 3) [Антоненко и др. 1983].

Соколове-III к. 2 (Новомосковський р-н Дніпропетровської обл.): досліджений 1977 р. експедицією Дніпропетровського університету [Ковалева 1977]. На відстані 5,5 м від Пд-Зх краю існуючого кургану округлої в плані форми з Ø 23-24 м, з рівня давнього горизонту

було здійснене бабинське п. 12; його супроводжувала значна досипка, яка подовжила курган у Пд-Зх напрямку і довела його розміри до $\approx 37 \times 31$ м (рис. 1, 2).

Царівка к.1 (Новоайдарський р-н Луганської обл.): досліджений 1980 р. Донецькою експедицією ІА АН УРСР [Братченко и др. 1980]. На відстані близько 5 м від Пн-Пн-Зх краю первинного кургану (площа $17,5 \times 14,5$ м), насипаного над основним бабинським п. 2, було здійснене бабинське п. 3, в свою чергу перекрите округлою в плані досипкою $\varnothing 13-14$ м, яка подовжила курган у Пн-Пн-Зх напрямку і довела його розміри до $25 \times 17,5$ м (рис. 3, 1).

Цимлянка-I к.1 (Антрацитівський р-н Луганської обл.): досліджений 1981 р. Сіверськодонецькою експедицією ІА АН УРСР (звіт відсутній). З Пн-Сх краю первинного насипу, що мав овальну в плані форму (площа за контуром ДГ $19 \times 15,5$ м), було введене бабинське п. 3; супроводжуюча його досипка підовальної в плані форми (20×15 м) подовжила курган у Пн-Сх напрямку і довела його розміри до 24×19 м (рис. 2, 2).

В окремих випадках, що трапляються на теренах Донецького кряжу і суміжного Сіверськодонецького Правобережжя, ґрунтова архітектура довгих могил доповнюється різноманітними кам'яними конструкціями, як це демонструють кк. 11 і 13 поблизу м. Привілля та к. 1 Миколаївського могильника Станично-Луганського р-ну Луганської обл. (рис. 5) [Писларий 1991, рис. 1; Pâslaru 2006, Pl. 70; Красильников и др. 1999, рис. 2; Литвиненко 2000, рис. 5].

Перелік можна було б продовжити, але вважаємо, що наведених прикладів достатньо для того, щоб зробити деякі узагальнення. По-перше, однобічна подовжуюча досипка, як правило, передбачала справлення пов'язаного з нею поховання за межами, рідше на самому краї або на схилі більш раннього кургану. По-друге, більш характерною слід вважати практику широтного подовження курганів, аніж довготної добудови. При цьому східний і західний напрямки подовження насипу репрезентовані приблизно однаково.

Варіант Б. Пов'язаний з не чисельними випадками, за яких бабинське поховання справлялося за межами існуючого насипу, а досипка, що його супроводжувала, зазвичай значних розмірів, не тільки подовжувала, а й повністю перекривала більш ранній курган. Наведемо характерні приклади.

Жемчужне-I к. 2 (Павлоградський р-н Дніпропетровської обл.): досліджений 1986 р. експедицією Дніпропетровського університету [Марина, Ромашко 1986, рис. 38]. У Пн-Зх напрямку від первинного кургану круглої в плані форми, на відстані 11,5 м від оточуючого його кільцевого ровика зовнішнім $\varnothing 16$ м, з рівня давнього горизонту було справлене бабинське п. 2; з останнім пов'язується велика досипка еліпсоїдної форми розмірами 49×30 м, випростана довгою за віссю Пн-Зх – Пд-Сх, яка повністю поглинула під собою первинний курган.

Личкове-II к. 3 (Магдалинівський р-н Дніпропетровської обл.): досліджений 1982 р. експедицією Дніпропетровського університету [Ковалева, Марина 1982]. Ситуація перегукується з попередньою: бабинське п. 2 було здійснене з рівня давнього горизонту на відстані 3 м на Пд-Зх від краю первинного насипу, підкурганний майданчик якого було оточено кільцевим ровом зовнішнім $\varnothing 12-13$ м; бабинське поховання супроводжувалося значною за об'ємом досипкою, видовженою за віссю Пд-Зх – Пн-Сх, що повністю перекрила первинний насип.

Любарці к. 5 (Бортницький р-н Київської обл.): досліджений 1974 р. Бортницькою експедицією ІА АН УРСР [Круц и др. 1974; Березанская 1986, с. 17, рис. 5, 1]. Початок курганові було покладено округлим у плані насипом ($\varnothing \approx 16$ м), зведеним над основним бабинським п. 2. Далі за 9-10 м на захід від первинного кургану з рівня давнього горизонту було справлене однокультурне п. 3, перекрите овальною в плані досипкою (ширина ≈ 15 м), яка не менш ніж на 15-16 м подовжила надмогильну споруду в західному напрямку, довівши її форму в плані до видовженого овалу розмірами $\approx 32 \times 16$ м. Наступним кроком стало введення у південного підніжжя цієї споруди бабинського п. 1, після чого увесь комплекс було повністю

перекрито великою досипкою, що перетворила його у широтно орієнтований насип видовжено-овальної форми розмірами 38×23 м. Надалі цей насип було по периметру оточено ровом шириною до 1,2 м і глибиною до 1,1 м, що повторював загальні контури споруди і мав зовнішні розміри 41×25 м. Кістки тварин, що їх зафіксовано в кількох місцях у заповненні й на дні рову, можуть бути пов'язані з рештками ритуальних дій (поминок, жертвоприношень та ін.), здійснених одразу після викопування рову, або впродовж якогось часу, протягом якого рів залишався відкритим (рис. 11).

Керчик к. 16 (Октябрський р-н Ростовської обл.): досліджений 1988-1989 рр. Новочеркаською експедицією [Труды 1999, с. 18-21, рис. 37-40]. З поверхні Пд-Зх схилу існуючого кургану овальної в плані форми розмірами $\approx 27 \times 19$ м, ближче до краю насипу, було впущене бабинське п. 5; його супроводжувала потужна досипка (33×24,5 м), що повністю перекрила більш ранній курган, майже концентрично повторюючи його конфігурацію.

Ударник к. 3 (Червоноармійський р-н Донецької обл.): досліджений 1988 р. експедицією Донецького обласного краєзнавчого музею [Полидович 1993, с. 35-50, рис. 11-20]. Первинний насип, який було зведено над основним бабинським п. 2, реконструюється на підставі контурів давнього горизонту, як підовальний чи яйцеподібний в плані, розмірами $\approx 13 \times 10,5$ м; на відстані 3 м від Пд-Сх краю первинного насипу, з рівня давнього горизонту було справлене бабинське п. 1, яке супроводжувалося значною досипкою у формі подовженого з Пн-Зх-Зх до Пд-Сх-Сх овалу (24,5×16,5 м), що повністю перекрила собою первинний насип (рис. 3, 2).

Відомо й випадки, коли довгі могили складалися з кількох подовжуючих досипок. При цьому означені досипки могли бути як однобічними, так і двобічними, а відповідно від цього, подовжувати насип в одному чи у двох протилежних напрямках. Свого часу І.О. Післарій визначив такий спосіб спорудження довгих могил в якості характерної риси курганного будівництва носіїв бабинської культури [Писларий 1991, с. 53-54, 60]. Однак заради справедливості треба відмітити, що в чистому вигляді такий спосіб нарощення насипу винятково бабинським населенням трапляється досить рідко і як правило доповнюється іншими архітектурними варіантами спорудження довгих могил, зокрема об'єднуючими досипками. Отже, розглянемо відповідні приклади.

Великий Суходіл кк. 2-3 (Краснодонський р-н Луганської обл.): досліджений 1979 р. Сіверськодонецькою експедицією ІА АН УРСР [Писларий 1991, с. 54, рис. 2; Pâslaru 2006, Pl. 71]: могила складалася з двох самостійних, хоча й взаємопов'язаних «будівельних ділянок», початок яким було покладено двома первинними курганчиками, зведеними над бабинськими п. 6 ($\varnothing \approx 9 \times 7$ м – західна ділянка) і п. 7 ($\varnothing 8$ м – східна ділянка), розташованими на відстані 11,5 м по вісі Зх – Сх (відстань між первинними насипами складала 3,5 м). *Західна ділянка:* до краю північної поли первинного насипу було введене бабинське п. 5, що супроводжувалося невеличкою локальною досипкою (розміри в плані $\approx 9 \times 3,5$ м), яка подовжила насип у північному напрямку. *Східна ділянка:* до Пд-Сх краю первинного насипу було впущене бабинське п. 4, що супроводжувалося довготно орієнтованою досипкою (округло-овальною в плані, розмірами 15×13 м), яка повністю поглинула під собою первинний курганчик; надалі поряд з північним краєм утвореної споруди, з рівня давнього горизонту було справлене бабинське п. 3, також перекрите досипкою (напівкруглої в плані форми, розмірами 13×8 м), що на 4 м подовжила курган у північному напрямку, довівши його розміри до 26×13 м. Лише на початку пізнього бронзового віку східний і західний бабинські кургани, що відстояли один від другого на 2 м, були об'єднані досипкою, зведеною над п. 2 покровської зрубної культури (рис. 4, 1).

Губиниха-II к. 3 (Новомосковський р-н Дніпропетровської обл.): досліджений 1986 р. експедицією Дніпропетровського університету [Ковалева 1988, с. 22-26, рис. 1]. Довга могила, що мала загальну широтну з відхиленням орієнтацію, складалася з чотирьох самостійних частин (позначених літерами А-Г зі сходу на захід), в трьох з яких фіксується будівельницька діяльність бабинського населення (рис 9, 1). Початок комплексу було

покладено двома невеликими круглими в плані курганами А і Б діаметрами, відповідно, 13 і 11 м, зведеними над основними ямними пп. 16 і 15. Далі обидва первинних насипи було концентрично перекрито досипками (розміри в плані 24×19 м – к. А; 15 м – к. Б), пов'язаними з впускними катакомбними пп. 3 і 12, відповідно. Після цього починається «бабинський» етап будівництва. До центральної ділянки кургану А було введено бабинське п. 10, що супроводжувалося черговою концентричною досипкою підовальною в плані форми й розмірами 29×23 м. З поверхні цієї досипки було впущене бабинське п. 13, яке також супроводжувалося потужною концентричною досипкою округлої в плані форми і $\varnothing \approx 40$ м. До Пн-Сх краю ямно-катакомбного насипу к. Б було впущене бабинське п. 11, перекрите підовальною в плані досипкою (розміри 26×21 м), яка повністю поглинула під собою попередній насип і подовжила надмогильну споруду за віссю Пн-Сх–Пд-Зх. Далі до її Пд-Сх поли було впущене бабинське п. 6, яке своєю локальною досипкою (шириною до 21 м) дещо подовжило курган у Пд-Зх напрямку. Наступні архітектурні зміни в к. Б пов'язуються з бабинським п. 8, здійсненим з рівня давнього горизонту на відстані 5-6 м на Пн-Сх від краю існуючого насипу і перекритим черговою овальною в плані досипкою (розміри $\approx 38 \times 25$ м), яка поглинула під собою попередню споруду і подовжила її в Пн-Сх напрямку на 10 м. У к. Б простежена ще одна, остання, досипка, що є аналогічною до попередньої за характером і морфологією, але більша за розмірами (43×30 м), що подовжила надмогильну споруду в Пн-Сх напрямку на ≈ 5 м. Гіпотетично ця досипка може бути пов'язаною лише з бабинським п. 17, але достеменні свідчення щодо цього відсутні. На даній стадії окреме будівництво кк. А і Б, які тепер відстояли один від другого лише на 5 м, припинилося.

Судячи з того, що к. В своїм розташуванні вишукувався на вісі Сх – Зх, на якій знаходились ямно-катакомбні кк. А і Б, а саме на вісі Пд-Сх-Сх – Пн-Зх-Зх, яка утворилась в результаті зсунення центрів цих первинних насипів внаслідок зміни їхньої конфігурації і розмірів неодноразовими бабинськими досипками, можна припустити, що к. В виник пізніше останніх (чому не заперечують і обрядові ознаки основного для нього бабинського п. 22) і може розглядатися в якості продовження загального архітектурного задуму бабинського населення. Насип к. В, округло-овальної в плані форми $\varnothing 27 \times 23$ м, було зведено таким чином, що його східний край підступив, чи навіть злився із західним краєм к. Б, а разом вони утворили асиметричну 8-подібну споруду довжиною 59 м і найбільшою шириною 40 м.

Таким чином, протягом раннього–середнього етапів бабинської культури в результаті неодноразового зведення насипів і досипок було створено всі передумови для перетворення двох самостійних курганів ямно-катакомбного часу в довгу могилу. Цю справу остаточно було завершено носіями зрубної культури, які своєю досипкою об'єднали сусідні кк. А і Б³,

³ У публікації розглядуваної пам'ятки зазначається, що досипці над зрубним п. 14 передувала досипка над бабинським п. 7 (насип С), яка й з'єднала кк. А і Б. «Однак розкопки за довгою віссю не дозволили задовільно простежити особливості навколокурганної западини, у чому автор (І.Ф. Ковальова – Р.Л.) убачає один з недоліків цієї традиційно підтримуваної методики розкопок довгих могил» [Ковалева 1988, с. 22-23, рис. 1]. Відверто кажучи, теза щодо шкідливості методики розкопок подовжними траншеями не переконує. За поданим планом та профілями бровок важко судити про деталі стратиграфічної ситуації навколо вузла поховань (пп. 5, 7, 14), здійснених у западині між кк. А і Б, але, так чи інакше, тут мають місце деякі невідповідності. Зокрема, у профілі 1-ї північної бровки відбився розтин ями й викиду з поховання, позначеного № 5, хоча, виходячи з плану кургану, це поховання повністю потрапило до траншеї, тоді як бровка розрізала яму зрубного п. 14. Однак впуск останнього з рівня давнього горизонту або вибраного ґрунту, робить це поховання основним для з'єднувальної досипки, що не узгоджується з інформацією щодо більшої давності п. 7. У ході ретельного розбору ситуації нас не полишала думка про те, що в матеріалі статті просто закралася помилка, адже зведений над бабинським п. 7 насип С (літерна позначка на плані відсутня) локалізується автором публікації західніше кк. А і Б, тобто там, де в дійсності виник курган над бабинським п. 22.

Увесь цей комплекс питань і непорозуміння змусив нас звернутися до звіту про розкопки даної пам'ятки [Марина, Ромашко 1986]. Знайомство зі звітними матеріалами дозволило розставити всі крапки над «і». По-перше, з'ясувалося, що розглядувана довга могила досліджувалася й увійшла до звіту як два самостійних кургани (к. 3 – східний і к. 4 – західний) з незалежною нумерацією поховань у складі кожного з них: курган № 3 звіту відповідав курганам А і Б публікації та включав 17 поховань, а курган № 4 звіту відповідав кургану С за

а також подовжили споруду у західному напрямку від к. В, довівши її загальні розміри до вражаючих показників: довжина 130 м і ширина до 42 м (рис. 9, 1)⁴.

З'єднуючі досипки. З нашої робочої вибірки вдалося виділити 28 курганів (32,5%), які включали пов'язані з бабинськими комплексами об'єднальні досипки. Розглянемо такого роду випадки.

Велика Білозерка к. 21 (Запорізька обл.): досліджений 1978 р. Запорізькою експедицією ІА АН УРСР [Отрошенко и др. 1978]. За доби ранньої бронзи над похованнями ямної культури було насипано первинні могили, розташовані за віссю Сх–Зх на відстані 6 м одна від другої; у середньобронзовий час за рахунок досипок над катакомбними похованнями обидва насипи збільшилися в розмірах, дещо подовжилися й злилися сусідніми полами, утворивши вісімкоподібну могилу із сідловиною; до цієї сідловини було введено бабинське п. 13, потужна досипка над яким об'єднала попередні насипи у довгу могилу еліпсоїдної в плані форми розмірами $\approx 49 \times 23$ м, що мала широтну орієнтацію.

Верхня Маївка-III к. 8 (Дніпропетровська обл.): досліджений 1973 р. експедицією Дніпропетровського університету [Ковалева 1973]. Аналогічно попередньому випадку, бабинське п. 14 було впущене до сідловини між двома сусідніми курганами, злитими своїми полами; досипка над п. 14 завершила оформлення довгої могили вісімкоподібної форми, залишивши сідловину на місці з'єднання.

Прядівка-VI к. 2 (Царичанський р-н Дніпропетровської обл.): досліджений 1976 р. експедицією Дніпропетровського університету [Ковалева 1976]. Бабинське п. 3 було здійснене майже з рівня давнього горизонту в місці з'єднання двох ранніх курганів округлої в плані форми (їхні $\varnothing \approx 12$ м і 17-19 м); досипка над бабинським похованням перетворила споруду в довгу могилу еліпсоїдної в плані форми розмірами 31×18 м, орієнтовану за віссю Пд-Зх – Пн-Сх.

Ребриківка-II к. 1 (Красносулинський р-н Ростовської обл.): досліджений 2001 р. експедицією Донського археологічного товариства [Прокофьев 2004, с. 274-291]. Західніше існуючого ямно-катакомбного насипу було споруджено курган над основним бабинським п. 5 (округлої в плані форми $\varnothing 11$ м); відстань між двома насипами складала ≈ 3 м; до Сх краю бабинського насипу, тобто до місця зближення обох курганів, було впущене бабинське п. 3, з яким, на нашу думку⁵, пов'язується об'єднальна досипка, що перетворила споруду в довгу могилу 8-подібної форми з широтною орієнтацією та розмірами $\approx 30 \times 15$ м (рис. 10, 2).

публікацією та включав 7 поховань. У публікації ж ці структурні елементи поховального комплексу було подано як єдиний курган під № 3, що містив 24 поховання (17+7). По-друге, нумерація поховань тієї частини довгої могили, що відповідала звітному кургану № 3, збереглася – від 1 до 17, а поховання звітному кургану № 4 продовжили загальну нумерацію, отримавши номери від 18 до 24. Відтак бабинське п. 7, основне для звітного к. 4, в публікації перетворилося у п. 22 – основне для кургану С. Однак здійснивши в публікації зміну нумерації поховань, І.Ф. Ковальова не внесла відповідні корективи до текстової частини статті. Саме тому у публікації для основного поховання західної половини (курган С) вказано його номер відповідно звіту (п.7), хоча на ілюстраціях воно значилось як п.22 [Ковалева 1988, с. 22-23, рис. 1; 3, 7]. Тобто, у довгій могилі виявилось два поховання під № 7 – згадане бабинське, а також зрубної культури – зі східної половини кургану. Звідси походить і вся інша плутанина й непорозуміння, з якими стикнувся читач, опрацьовуючи матеріали даної публікації.

⁴ Всі розміри по к. 3 могильника Губиниха-II розраховувалися й подаються нами, відповідно до масштабної лінійки, що міститься у звіті та публікації цього комплексу [Марина, Ромашко 1986; Ковалева 1988, рис. 1]. Виходячи з цього ж масштабу, підраховувалася й загальна довжина довгої могили (130 м), яка, на диво, суттєво розбігається з відповідною цифрою в публікації – 176 м [Ковалева 1988, с. 22]. Здійснена нами додаткова перевірка приводить до висновку, що більше відповідає дійсності супровідний до плану кургану масштаб, ніж наведені в тексті статті дані.

⁵ На відміну від нас, автор розкопок, щоправда, не наводячи аргументації, пов'язує об'єднуючу досипку з пізньозрубним п. 2, що стратиграфічно перекрило бабинське п. 3 [Прокофьев 2004, с. 278]. Однак звернемо увагу на те, що глибина ями п. 2 (-1,50 м від Р) є недостатньою для того, щоб воно було справлене з рівня давнього горизонту міжкурганного простору, оскільки в такому випадку глибина могили не перевищувала б 10 см, що є маловірогідним. У випадку ж впускної позиції п. 2, глибина його ями від поверхні об'єднувальної досипки складає 1,25 м, що цілком відповідає означеному параметру могильних споруд [Литвиненко 1992, с.

Чкалівка-IV к. 5 (Верхньодніпровський р-н Дніпропетровської обл.): досліджений 1991 р. експедицією Дніпропетровського університету [Ковалева, Шалобудов 1992, с. 32, рис. 10, 5]. За доби ранньої бронзи неподалік один від одного було споруджено кургани ямної культури, розташовані на вісі Пн – Пд (Ø північного, округлого в плані, ≈ 17 м; розміри південного, овального, $\approx 23 \times 19$ м); до краю південного схилу північного насипу, тобто до місця зближення первинних курганів, було впущене бабинське п. 3, материкові викиди з якого лягли на поли обох ранніх курганів; це поховання супроводжувалося значною за площею та потужністю досипкою, що повністю перекрила собою первинні кургани, утворивши довгу могилу еліпсоїдної в плані форми розмірами за сучасними контурами 42×26 м (рис. 6, 3).

Широке-II к. 1 (Солонянський р-н Дніпропетровської обл.): досліджений 1987 р. експедицією Дніпропетровського університету [Ковалева 1988, с. 26-32]. Початок цій видатній споруді, що мала розпливчасту 8-подібну в плані форму (розміри $\approx 100-109 \times 60-50$ м)⁶ і у місцевих мешканців отримала назву «Довга могила», покладено за доби ранньої бронзи двома первинними курганами ямної культури (кк. А і Б, за публікацією), розташованими на вісі Пн-Зх – Пд-Сх, один з яких (північно-західний – А) пізніше був добудований кількома ямними досипками і набув складної конфігурації. При цьому відстань між кк. А і Б стала дорівнювати 16 м. Наприкінці середнього бронзового віку до Пд-Сх краю к. А, звернутого у напрямку к. Б, було впущене бабинське п. 6, яке супроводжувалося видовженою в плані асиметричною досипкою (розміри $\approx 37 \times 27$ м). Ця досипка з'єднала кк. А і Б, перетворивши їх у споруду довжиною не менше 82 м і шириною від 10 до 35 м. З п. 6 автори розкопок також пов'язують другу, значно більшу, об'єднуючу досипку, яка повністю перекрила існуючу ґрунтову конструкцію, довівши її за конфігурацією та розмірами до такої, що, з урахуванням часу, збереглася до моменту розкопок (рис. 7, 1).

Як зазначалося вище, частина досліджуваних курганів у своїй внутрішній структурі одночасно включала як подовжуючі, так і з'єднуючі досипки. Серед такого роду споруд виділимо й розглянемо декілька могил, що характеризуються досить складною архітектурою.

Чернявщина-II к. 2 (Дніпропетровської обл.): досліджений 1985 р. експедицією Дніпропетровського університету [Ковалева, Шалобудов 1985]. В основі довгої могили знаходився курган, насипаний над похованням ямної культури. На відстані 13 м на Зх від краю первинного насипу з рівня ДГ було справлене п. 1 бабинської культури, над яким спорудили округлий курган Ø 18 м і висотою до 1,6 м. Надалі в проміжку між первинним і вторинним курганами було справлене бабинське п. 9, над яким звели валоподібну досипку шириною від 19 до 25 м потужністю до 1,6 м, що поєднала обидва первинні споруди, перетворивши їх у довгу могилу розмірами 47×26 м (рис. 6, 1).

Гнаровське к. 1 (Вільнянський р-н Запорізької обл.): досліджений 1981 р. Запорізькою експедицією ІА АН УРСР [Отрошенко и др. 1981]. Архітектурний комплекс було започатковано двома первинними насипами (А і В, за звітом), зведеними над бабинськими пп. 3 (насип А: Ø $\approx 9-11$ м) і 15, 13 (насип В: овальний в плані, розміри 14×10 м) і розміщеними вздовж вісі Пн-Сх – Пд-Зх на відстані 10 м. Далі в проміжку між існуючими насипами з рівня давнього горизонту було справлене бабинське п. 6, над яким в два етапи спорудили досипку (за звітом насип С: овальний в плані розмірами 23×17 м). Ця досипка повністю перекрила первинний насип над п. 3 і, подовживши споруду в Пд-Зх напрямку,

30, рис. 8, 1]. Водночас глибина ями бабинського п. 3 (-2,08 м від Р), впущеного на краю схилу первинного насипу, дорівнює 0,9 м і виглядає досить достовірною. Крім того, практика зведення такого роду з'єднувальних досипок, як ми доводимо, характерна саме для поховального обряду Дніпро-Донської бабинської культури, а водночас не є типовою для пізньозрубних комплексів з андронідною керамікою, до яких належить п. 2 [Цимиданов 2004, с. 233].

⁶ В публікації пам'ятки вказується довжина насипу, що дорівнює 112 м. Подані нами цифри отримано в результаті підрахунків на підставі супроводжуючого план кургану масштабу, що, враховуючи його незначну довжину (2 м), могло призвести до певних розбіжностей результатів. Звернемо увагу й на те, що масштабну лінійку до плану кургану в публікації помилково подано вдвічі коротшою за необхідну [Ковалева 1988, рис. 4].

з'єдналася з первинним насипом над пп. 15 і 13, утворивши в такий спосіб довгу могилу 8-подібної в плані форми з розмірами $\approx 35 \times 17 \times 10$ м⁷. Подальші досипки в кургані, що є пов'язаними вже зі зрубними похованнями, зберегли загальну 8-подібну конфігурацію насипу.

Запорожець к. 1 (Тельманівський р-н Донецької обл.): досліджений 1979 р. експедицією Донецького університету [Литвиненко, Зарайская 2004]. Основу довгої могили складала три широтно розміщені первинні курганчики, зведені над основними бабинськими пп. 18, 19 і 22. Первинні насипи мали, відповідно, такі параметри: $\varnothing$ 10 м при висоті до 1 м; $\varnothing$ 9,5×13 м при висоті не менше 0,8 м; $\varnothing$ 21 м при висоті 1,1 м. Надалі у проміжку між насипами над пп. 18 і 22 було справлене бабинське п. 16, над яким спорудили з'єднувальну досипку $\varnothing$ 12-14 м, в результаті чого утворилася довга асиметрична могила з кількома вершинами, що мала розміри $\approx 48 \times 20$ м (рис. 9, 3).

Михайлики (Полтавський р-н Полтавської обл.): досліджений 1985 р. загоном Полтавського краєзнавчого музею у складі Лісостепової Лівобережної експедиції ІА АН УРСР [Луговая, Шилов 1990]. Довга могила, що спершу, за оцінкою авторів публікації, характеризувалася грибоподібною в плані формою з широтною орієнтацією, на момент розкопок була частково зруйнована у своїй східній частині й мала розміри 76×24-36 м (рис. 9, 4). Пам'ятка розкопувалася дещо своєрідним методом, який, разом зі своїми перевагами, має й недоліки: двома подовжніми траншеями знімалися північна й південна частини насипу, залишаючи посередині осьовий останець-бровку шириною 9 м; після фіксації подовжніх профілів цей останець різався короткими поперечними траншеями різної ширини й щільності, що дали 10 додаткових стратиграфічних профілів. Використана методика розкопок, на жаль, не дозволила розібратися в низці ключових стратиграфічних і планіграфічних моментів у досліджуваній могилі, оскільки на 2/3 (двох третинах) її площі насип був безконтрольно знесений, а та інформація, яка потенційно містилася на цих ділянках, була просто вивезена разом з бульдозерним відвалом, тобто втрачена.

Тим не менш, вдалося встановити, що початок спорудженню могили було покладено бабинським п. 1, над яким звели округлий у плані курган $\varnothing$ до 20 м (*насип I*, за публікацією). Далі, десь за 3,5 м від Пн-Сх краю первинного кургану, на рівні давнього горизонту було справлене бабинське п. 6, перекрите спочатку округлим у плані насипом $\varnothing$ 8 м (*насип II*), що своїм Пд-Зх краєм межував з первинним курганом, а потім округлою досипкою-багаттям ($\varnothing \approx 12$ м), яка поєднала обидві споруди у 8-подібну в плані конструкцію розмірами 28×20-12 м. Наступну досипку (*насип III*), овальної в плані форми розмірами 36×22 м, яка повністю перекрила 8-подібну споруду, не вдається впевнено пов'язати з конкретним похованням, навіть з п. 2 (як це запропоновано авторами публікації), що містилося у верхньому прошарку цієї досипки [Луговая, Шилов 1990, с. 54]. Подальшими кроками розширення могильника було здійснення бабинських поховань 3, 4, 5, які вишукувалися в одну лінію з попередніми основними, продовжуючи вісь Пд-Зх – Пн-Сх. Хронологічне співвідношення між названими поховальними комплексами встановити не вдалося: вони могли бути як синхронними, так і розділеними в часі (по мірі віддалення від первинного осередку кургану) [порівняй: Луговая, Шилов 1990, с. 54; Берестнев 2001, с. 65-66; Отрощенко 2001, с. 101-102; Литвиненко 2002, с. 151], а це означає, могли перекриватися як однією (*насип IV*), так і двома-трьома

⁷ У відтворенні заключного етапу будівельницької діяльності бабинського населення на першому гнаровському кургані є можливим і дещо інший варіант. Відповідно з ним, над п. 6 було зведено одноразову досипку (розміри $\approx 17 \times 14$ м), що перекрила і подовжила у Пд-Зх напрямку первинний насип п. 3. А об'єднало цю останню споруду з другим первинним насипом (над пп. 15 і 13) впусне між ними пізньобабинське п. 5, з яким теоретично можна пов'язати велику овальну досипку розмірами 23×17 м. Хоча для пізньобабинського поховального обряду зведення з'єднувальних досипок, як і курганне будівництво взагалі, не є характерним [Литвиненко 2004; 2004 а]. Зазначимо також, що обидва подані нами варіанти будівництва к. 1 поблизу с. Гнаровське є дещо відмінними від реконструкції, що її запропонували автори розкопок і попередніх публікацій [Отрощенко и др. 1981; Ляшко 1983; Салий 1987, с. 97].

послідовними досипками, які подовжили могилу у Пн-Сх напрямку ще на 15 м, довівши її загальну довжину щонайменше 52 м.

Продовження будівництва кургану пізніше перемістилося до західної ділянки⁸. Тут на відстані ≈ 5 м від західного краю створеної ранньобабинським населенням могильної споруди, на рівні давнього горизонту було споруджено новий курганний насип (*насип V*), точна форма, внутрішня структура й масштаби якого не відтворюються, попри що автори публікації вказують на широтно видовжені контури його основи і розміри 20×15 м. Не певною залишилася й приуроченість цього насипу до того чи іншого з поховань пізнього етапу бабинської культури, що знаходилися в межах його площі, хоча найбільш вірогідним є зв'язок з пп. 8, 12, 13. Достовірно встановлено те, що пізніше, в проміжок між двома існуючими курганами, з рівня давнього горизонту або навколокурганної западини, було впущене пізньобабинське п. 10, досипка над яким об'єднала східний і західний кургани в довгу могилу ускладненої конфігурації (рис. 9, 4).

Пришиб к. 2 (Слов'яносербський р-н Луганської обл.): досліджений 1978 р. Донецькою експедицією ІА АН УРСР [Братченко и др. 1979; Гершкович 1982; Писларий 1991, рис. 3, 2; Pâslaru 2006, Pl. 72; Литвиненко 2000, с. 18, рис. 4, 3]. Початок довгій могилі було покладено у східній її ділянці двома первинними курганами, зведеними на відстані 10 м над основними

⁸ Розгляд наступних етапів будівництва Михайликівського кургану потребує важливого зауваження. Укотре підкреслимо, що всі вищерозглянуті поховання й пов'язані з ними надмогильні споруди східної половини кургану відносяться до раннього етапу бабинської культури. Культурна ж атрибуція решти поховань, зосереджених у західній половині довгої могили, викликає деякі ускладнення і, судячи з висловлених різними дослідниками думок, не є однозначною. Автори першої публікації, незважаючи на помічені в обрядових рисах виразні ознаки бабинської культури (КБК), всі без винятку поховання Михайликівського кургану віднесли до ранньозрубних або, як вони пишуть, таких, що залишені змішаним, КБК-зрубним, населенням [Луговая, Шилов 1990, с. 55]. У подальшому більшість фахівців, щоправда не обтяжуючись коментарями, внесли корективи до цього питання і розглядали михайликівські матеріали диференційовано, у всякому разі, визнаючи бабинську атрибуцію комплексів східної половини кургану [Берестнев 2001, с. 65-66; Отрошенко 2001, с. 101-102; Лугова 2005, с. 66, 69; Супруненко та ін. 2005, с. 66]. Разом з тим, жоден не висловив сумніву щодо культурної атрибуції поховань західної половини насипу (пп. 7-14), одностайно сприймаючи їх за зрубні [Берестнев 1994, с. 19, рис. 1, 45; 2001, с. 82, рис. 87, 48; Супруненко 1990, с. 27; 1998, с. 33-35; Супруненко та ін. 1996, с. 59; Цимиданов 2004, с. 230, 232, рис. 1; 2004а, рис. 2, 12; та ін.]. Дивно, що названі автори не надали уваги такій примітній обставині, як майже повна відсутність в цих похованнях характерного керамічного посуду, який вважається найважливішим індикатором зрубного поховального обряду (фрагмент на перекритті п. 8 та банка в п. 14 не є діагностичними для зрубної культури) [Писларий 1982, с. 184]. Підкреслимо, що мова йде не про одне-два безкерамічні поховання, які можна тлумачити в якості припустимих для зрубної культури винятків, а цілісну взаємопов'язану групу. Отже, означена група поховань, за комплексом ознак (чому не заперечує й нечисельний супровідний інвентар) більше відповідає обрядовій традиції лісостепових пам'яток Дніпро-Донської бабинської культури пізнього етапу. Крім розглядуваних михайликівських комплексів, ця група репрезентована, наприклад, похованнями 2-5 к. 1 поблизу с. Карпусі [Супруненко та ін. 1996, с. 15-22; Супруненко 1998, с. 40; Отрошенко 2001, с. 102], пп. 3, 4, 6 к. 4 могильника Волошине-III [Супруненко та ін. 2005, с. 65-70, 132], похованням в зруйнованому кургані у с. Булатець [Супруненко 2002, с. 73] та ін., бабинська атрибуція яких останнім часом не викликає сумнівів. Уважно придивившись до михайликівських комплексів пізньої групи (західної половини кургану), можна побачити в них деякі риси зрубного поховального обряду. Однак таких ознак виявляється небагато. Реально до них можна віднести лише значні розміри поховальних споруд (значні площа й глибина ям, що демонструють окремі з них, не є характерними для пізнього етапу бабинської культури), а також подовжнє укладання дерев'яного перекриття в п. 10, що трапляється частіше в зрубних похованнях, ніж дніпро-донських бабинських, для яких типовим є поперечне перекриття. Але остання ознака є тенденційною, а не абсолютною. Крім того, треба враховувати, що серед бабинських пам'яток Лівобережного українського лісостепу, а втім і Правобережного, на відміну від Степового Лівобережжя, подовжнє перекриття трапляється значно частіше. Таким чином, навіть у випадку тлумачення пізньої групи михайликівських поховань в якості перехідних, які демонструють трансформацію бабинської культури (дніпро-донської) в зрубну (бережнівсько-маївську), про що неодноразово висловлювалися різні дослідники (зокрема й автори першої публікації комплексу) і що повністю підтримує автор цих рядків, мусимо зазначити: за провідними обрядово-інвентарними ознаками ці комплекси є більше бабинськими, ніж зрубними, що й визначає їхню культурну атрибуцію.

бабинськими п. 14 ($\varnothing \approx 12$ м) і п. 32 ($\varnothing$ 11-12 м). Пізніше в проміжку між первинними насипами було викладено з вапнякового каменю підтрикутну в плані з'єднувальну споруду складної конфігурації (розміри 15×9 м, потужність до 0,8 м), перекриту разом з первинними курганами овальною в плані ґрунтовою досипкою ($\approx 18 \times 13$ м, потужність до 1,4 м), що вочевидь була пов'язана з бабинським п. 35. В результаті утворився довгий насип розмірами $\approx 33 \times 13$ м. Надалі з 3х краю цього насипу біло справлене бабинське п. 29, перекрите подовжувальною досипкою шириною до 12,5 м, яка довела довжину всієї споруди до ≈ 37 м (рис. 8, 1).

Молодогвардійськ к. 2 (Краснодонський р-н Луганської обл.): досліджений 1978 р. Сіверськодонецькою експедицією ІА АН УРСР [Писларий и др. 1979]. Початок могили було покладено двома самостійними первинними насипами ($\varnothing$ 21×16 м та 8 м), розміщеними вздовж вісі Пд-3х – Пн-Сх на відстані 5 м одна від другої та спорудженими, відповідно, над бабинськими пп. 4 і 6. Наступним етапом будівництва було зведення овальної в плані досипки (розміри 20×16 м) над бабинським п. 3, здійсненим неподалік від Пн-3х краю меншого з первинних курганчиків; ця подовжуюча досипка повністю перекрила первинний курганчик і своєю Пн-Сх полою злилася з другим первинним насипом, таким чином утворивши 8-подібну в плані споруду розмірами 32×21 м. Надалі в Пд-Сх полі західної половини цієї споруди було зведено невеличку локальну напівкільцеву досипку (розміри $\approx 13 \times 6$ м), пов'язану з впускними бабинськими пп. 5 і 7, або одним з них. Останнім будівельним етапом стало спорудження потужної з'єднувальної досипки, овальної в плані форми (розміри $\approx 29 \times 19$ м) над бабинським п. 2, здійсненим у сідловині попередньої 8-подібної ґрунтової конструкції. Це спорудження призвело до утворення овальної в плані могили розмірами не менше 32×25 м (рис. 4, 2).

Нижня Бараниківка к.5 (Біловодський р-н Луганської обл.): досліджений 1977 р. Донецькою експедицією ІА АН УРСР [Братченко 2003, с. 192-208]. Курган було започатковано первинним та концентричним з ним і більшим за площею вторинним катакомбними насипами, що в кінцевому рахунку утворювали широтно орієнтовану споруду овальної в плані форми розмірами 20×16 м. Біля західного її краю з рівня давнього горизонту було справлене бабинське п. 10, яке перекрили яйцеподібною в плані досипкою (15×11 м), що на 5 м подовжила курган в західному напрямку. За 15 м на Пн-Пн-Сх від катакомбного кургану було здійснене інше бабинське поховання – 11, що супроводжувалося власним курганом округлої чи овальної форми $\varnothing \geq 15$ м. В невеличкий, до 4 м, проміжок між катакомбним та бабинським курганами було впущене бабинське п. 12-А, над яким було зведено з'єднувальну досипку округлої в плані форми $\varnothing$ 15 м. Таким чином, в результаті неодноразової будівельницької діяльності носіїв бабинської культури первинний катакомбний курган перетворився в довгу могилу розмірами $\approx 44 \times 20$ м (рис. 8, 2).

Преображенка-II кк. 1-2 (Павлоградський р-н Дніпропетровської обл.): досліджений 1983 р. експедицією Дніпропетровського університету [Ковалева и др. 1985, с. 18-23, рис. 5]. Примітно те, що ця довга могила розкопувалася методом комбінованого розташування паралельних траншей: більша частина насипу, здебільшого крайні її ділянки, різалася поперечними траншеями, а серединна частина – двома подовжніми траншеями з однією брівкою між ними. Незважаючи на багатоетапність (не менше 10) і тривалість у часі (рання–пізня бронза) процесу спорудження розглядуваного кургану, можна впевнено стверджувати, що переважна більшість будівельних періодів (не менше 6) і відповідних їм конструктивних змін припадає на досить короткий відтинок часу та пов'язана з носіями Дніпро-Донської бабинської культури раннього–середнього етапів (рис. 9, 2). Будівельницька діяльність бабинського населення на цьому об'єкті розподілялася по двом сусіднім ділянкам, що до певного часу являли собою два самостійні кургани (відповідно, кк. № 1 і 2). «Східна ділянка» (к. 2) була прив'язана до округлого в плані насипу ямно-катакомбного часу. На відстані близько 11 м на захід від нього, з рівня давнього горизонту було здійснене бабинське п. 13,

що супроводжувалося самостійним насипом округлої в плані форми ($\varnothing$ 25×21 м), який своїм краєм з'єднався з курганом ямно-катакомбного часу, утворивши широтно орієнтовану 8-подібну ґрунтову споруду розмірами 60×33 м, із сідловиною посередині. Надалі до сідловини було впущене бабинське п. 1, що перекрилося з'єднувальною досипкою шириною 19 м. Завершення будівельних перетворень на «східному майданчику» пов'язане з подовжуючою досипкою над бабинським п. 14, розташованим за 14 м на захід від краю 8-подібного кургану, по його довгій вісі. Ця потужна досипка, вірогідно, повністю перекрила більш ранній насип і довела розміри широтно орієнтованої надмогильної споруди до $\approx$ 81×53 м. Західну «будівельну ділянку» (к. 1) було закладено саме носіями бабинської культури, які справили тут п. 7 і перекрили його округлим у плані первинним насипом $\varnothing$ 30-31 м. За 3 м на схід від його краю, з рівня давнього горизонту було влаштоване бабинське п. 2, над яким спорудили досипку розмірами $\approx$ 44×31 м, що подовжила первинний насип у східному напрямку, в бік к. 2, довівши її розміри до 57×31 м. Подовжуюча досипка над бабинськими пп. 8 та 9 або одним з них, була зведена і в протилежному, західному, напрямку, збільшивши широтний розмір к. 1 до $\approx$ 72 м. На стадії, коли курганний ансамбль являв собою два довгих насипи, розташованих на одній вісі та роз'єднаних відстанню лише 9 м, будівельницька діяльність носіїв бабинської культури припиняється. Остання крапка в будівельно-архітектурній справі була поставлена людністю зрубної культури, яка звела об'єднуючу досипку над уведеним до міжкурганного простору п. 4 і тим самим перетворила споруду у грандіозну могилу довжиною 163 м і шириною 40-53 м.

Ріпний I к. 7 (Кам'янський р-н Ростовської обл.): досліджувався 2001 р. експедицією Археологічного науково-дослідного бюро (м. Ростов-на-Дону) [Глебов 2004, с. 77-108]. Цей, без перебільшення, видатний за своєю інформативністю курган розкопувався нехай і поперечними але частими траншеями, що, в купі з ретельною фіксацією стратиграфії, дозволило авторам доволі детально відтворити всі основні етапи спорудження пам'ятки і пов'язати їх з конкретними похованнями, а також реконструювати розріз насипу по довгій вісі (рис. 7, 2)⁹. Початок йому було покладено за доби ранньої бронзи (?) після здійснення п. 16 і спорудження над ним первинного кургану округлої в плані форми $\varnothing$ 11 м. За доби середньої бронзи первинний насип було концентрично перекрито великою досипкою округлої в плані форми $\varnothing$ 19-20 м з кільцевою кам'яною кріпидою. Упевнено пов'язати цю споруду з конкретним похованням не є можливим, бо формально на таку роль підходять декілька комплексів: п. 14 (донецької катакомбної культури), 13 і 17 (обидва – криволуцької культурної групи фіналу середньої бронзи). Надалі починається період достеменної будівельницької діяльності бабинської людності. Першим його кроком було зведення чергової концентричної досипки над впущеним з поверхні існуючого насипу п. 10. Ця досипка майже повторювала конфігурацію попередньої (розміри $\approx$ 21×18 м) і збільшила лише висоту споруди. Досипки над наступними бабинським похованнями забезпечили двобічне зростання курганного насипу в широтному напрямку. Так, за 4 м на схід від краю існуючого кургану, з рівня вибірки ґрунту для спорудження попередніх насипів було справлене бабинське п. 1; зведена над ним у два етапи овальна подовжуюча досипка (загальний розмір 23×14 м) добудувала курган у східному напрямку на 14 м і перетворила його у 8-подібну споруду з невеликою сідловиною. Саме до цієї виїмки пізніше було введене бабинське п. 9, з'єднувальна досипка над яким (площею $\approx$ 21×13-10 м) знівелювала сідловину. Зростання могили в західному напрямку розпочалося з округлої в плані досипки ($\varnothing$ 12×10 м) над бабинським п. 7, влаштованим повз західного краю існуючого на той момент насипу з рівня частково вибраного для спорудження попередніх досипок поховального чорнозему. Продовжилося це зростання зведенням овальної в плані досипки

⁹ У деяких незначних деталях наша реконструкція внутрішньої архітекtonіки, а також відтворені розміри насипів і досипок к. 7 могильника Ріпний I ненабагато відрізняється від запропонованих автором розкопок [Глебов 2004, с. 106-108, рис. 16].

(розміри $\approx 16,5 \times 13,5$ м), яка пов'язується з двома бабинськими пп. 5 і 6. Останнім актом будівельницької діяльності бабинського населення на розглядуваному об'єкті було спорудження над впускним п. 15 вузької смуги-досипки (40×13 м), що випростувалася вздовж усього північного схилу могили, в результаті чого її розміри було доведено до 54×26 м (рис. 7, 2). Надалі курган піддавався примітним архітектурним змінам, мабуть, лише двічі: за доби пізньої бронзи, коли його по всій площі було перекрито еліпсоїдною в плані зрубною досипкою з кам'яним панциром, а також за часи середньовіччя, відколи на його вершині з'явилося половецьке святилище.

Терни-II к. 4 (Павлоградський р-н Дніпропетровської обл.): досліджений 1984 р. експедицією Дніпропетровського університету [Ковалева и др. 1987, с. 26-32]. Хоча для даного кургану, що мав назву «Довга могила», в публікації чітко виділяється лише об'єднувальна бабинська досипка, на нашу думку, там мала місце також і подовжуюча досипка, а тому могила може бути віднесена до розглядуваної групи. Якоюсь мірою, простежена в тернівській довгій могилі культурно-стратиграфічна ситуація нагадує ту, що мала місце у широчанській довгій могилі. На момент розкопок випростана вздовж вісі Пд-Зх – Пн-Сх споруда мала розпластану 8-подібну в плані форму й розміри $\approx 110 \times 53$ м (рис. 10, I). В основі її знаходилися два кургани ямної культури (№№ 1 і 2, за публікацією), що пізніше були неодноразово добудовані концентричними досипками над ямними та катакомбними похованнями і таким чином доведені до округло-овальних в плані насипів розмірами 34×30 м (№ 1) та 36×34 м (№ 2), роз'єднаних відстанню 12,5 м. В центрі цього проміжку з рівня вибраного для попередніх насипів ґрунту було справлене бабинське п. 17, за 9 м на схід від якого, на краю схилу к. 2, було встановлено дерев'яний антропоморфний стовп. Поховання й дерев'яну фігуру було перекрито грушоподібною в плані досипкою-валом розмірами $41 \times 28-16$ м, яка з'єднала кк. 1 і 2. Далі до східної частини валу впустили бабинське п. 16, для якого, як зазначається в публікації, було здійснено невелику за об'ємом досипку. Щоправда, у стратиграфічних розрізах і на плані ця досипка не фіксується. Наступним етапом було введення з рівня згаданої досипки бабинських пп. 19 і 21, що вишукувалися вздовж довгої вісі кургану на одній лінії з попередніми бабинськими комплексами. Відзначається також, що «пов'язана з ними досипка не виділяється по вертикалі», а значить, пп. 19 і 21 могли бути не синхронними, а послідовними й мати самостійні досипки. Як бачимо, реконструкція послідовності здійснення бабинських захоронень після п. 16 і досипок над ними є непевною й абсолютизувати її авторський варіант не варто. Зокрема, немає підстав говорити про те, що до невеличкої досипки над п. 16, якщо вона й мала місце, було впусcene п. 19, оскільки останнє розташоване на значній відстані від першого (25 м). Якихось даних для визначення хронологічного співвідношення п. 19 з іншими бабинськими комплексами довгої могили взагалі немає. Характер локалізації п. 19 (на довгій вісі й одночасно на краю кургану) дозволяє припускати наявність досипки над цим комплексом, спрямованої на подовження курганної споруди у Пн-Сх напрямку, чому не заперечують як загальна конфігурація могили на цій ділянці, так і соціально визначені ознаки самого поховання. Примітною складовою загального архітектурного плану, що знов-таки пов'язується з діяльністю бабинського населення, було створення великої за об'ємом досипки 8-подібної в плані форми розмірами $54 \times 37-25$ м, яка в цілому повторювала контури досипки над п. 17, повністю перекриваючи її, а також виконувала функцію об'єднуючого елементу між кк. 1 і 2, створюючи разом з ними єдину споруду довжиною 86 м та найбільшою шириною 37 м. Для впевненого приурочення цієї досипки до конкретного бабинського поховання немає достатніх підстав. Можливо, її зведенням взагалі відбивався якийсь більш-менш тривалий етап функціонування бабинського могильника або культового комплексу. За публікацією, фінальним актом будівельницької діяльності бабинського населення на довгій могилі був впуск до її північного краю п. 20 і спорудження над ним «останньої об'єднувальної досипки». Важко судити, наскільки це в дійсності було так, бо у стратиграфічних профілях відсутні будь-які свідчення щодо причетності до п. 20 якоїсь

досипки, навіть локальної. Пов'язувати ж з цим дитячим і безінвентарним комплексом величезну об'єднуючу досипку, яка перекрила всю попередню споруду й довела її, з урахуванням опливу, до сучасних розмірів, і конфігурації, ми б не наважились.

Декілька довгих могил репрезентують інші регіональні групи культурного кола Бабине, зокрема Дніпро-Бузький лісостеповий та Дністровсько-Прутський локальний варіанти Дніпро-Прутської бабинської культури. Розглянемо їх.

Черкаси кк. 6-7 (Черкаська область): досліджений 1991 р. Придніпровським загonom Черкаської Лісостепової експедиції [Сиволап М., Сиволап Л. 1991]. Можливо, спочатку розглядуваний комплекс являв собою два самостійні кургани, округлої в плані форми та розмірами 43 м (к. 6) і 30 м (к. 7), які були насипані над похованнями бабинської культури. Первинні насипи, що попервах розташовувалися вздовж вісі Пн-Пн-Зх – Пд-Пд-Сх на відстані близько 11 м один від другого, пізніше були з'єднані валом-досипкою шириною 14 м, яка перетворила споруду у довгу могилу гантелеподібної в плані форми з загальною довжиною 84 м. Незважаючи на відсутність відповідних поховань під самою досипкою, на роль саме бабинського населення у її будівництві натякає наявність в обох курганах спільних елементів (оформлювального чи ритуального змісту) у вигляді розташованих майже на одній вісі стовпових конструкцій, а також двох ям і вогнища, що дозволяє припускати завчасне планування архітектурного комплексу, можливо навіть, не послідовне, а одночасне його спорудження.

Никольське кк. 7-8 (Республіка Молдова): досліджений протягом 1987-1989 рр. [Агульников, Сава 2004, с.49-96, 214]. В основі споруди знаходилися два первинні кургани доби енеоліту – ранньої бронзи з неодноразовими концентричними досипками над енеолітичними, а більше ямними, похованнями. На кінець середнього бронзового віку тут утворилися два насипи в плані округлої (к. 7: 35×31 м) та овальної (к. 8: 33×24 м) форми, розміщені майже широтно на відстані 18 м один від другого. У проміжку між цими курганами з рівня давнього горизонту було здійснене бабинське п. 37, над яким звели самостійний насип неправильно-овальної в плані форми розмірами 22×19 м. Цей насип з'єднав кк. 7 і 8 у єдину довгу могилу гантелеподібної в плані форми попередньою довжиною до 90 м. Вздовж північного боку утвореної перемишки зафіксовано стіну («алею»), що з'єднувала кк. 7 і 8, а тому теж могла бути спорудженою саме бабинським населенням. Це припущення підтверджують матеріали аналогічного кк. 12-13, що наводяться нижче. Ще півтора десятка бабинських поховань, які були впущені до насипів кк. 7 і 8, особливо останнього, здається, не привели до зовнішніх змін могильної споруди. З часом насип оплив і на момент розкопок фіксувався у вигляді 8-подібної могили довжиною 105, найбільшою шириною 67 м і шириною перемишки 44 м (рис. 12, 2).

Никольське кк.12-13 [Агульников, Сава 2004, с. 113-124]. Спорудження цього архітектурного комплексу, як і попереднього, розпочалося з двох округлих у плані й розташованих меридіанально первинних курганів, насипаних над енеолітичним (к. 12) і ямним (к. 13) похованнями. На рубежі середньої-пізньої бронзи в проміжку між двома насипами, з рівня міжкурганної западини, було здійснено бабинські пп. 7 і 8, розміщені на довгій вісі сусідніх курганів. Цікаво, що обидва поховання знаходилися в середині алеї-огорожі з вапнякового каменю, що мала вигляд видовженого прямокутника розмірами 28,5×6,5-6,0 м. Ця алея, разом з насипаною над нею ґрунтовою перемишкою, з'єднувала кк. 12 і 13, утворюючи таким чином 8-подібну чи гантелеподібну споруду, що на момент розкопок мала розміри $\approx 104 \times 67$ -46 м (рис. 12, 1). Група з п'яти впускних бабинських поховань, що була зосереджена в центральній частині к. 13, очевидно, не супроводжувалась конструктивними змінами насипу. Стратиграфічні дані не дозволяють з упевненістю встановити хронологічне співвідношення актів здійснення бабинських пп. 7 і 8, з одного боку, і спорудження кам'яної алеї-огорожі, з другого. Однак незважаючи на те, яка з названих подій відбулася раніше, в ході здійснення другої в черзі акції, безсумнівно, враховувався факт попередньої, що наочно засвідчується взаємною локалізацією поховань і

кам'яної споруди. Цілком припустимо, що виникнення названих об'єктів взагалі не було розділене в часі, тобто відбувалося паралельно, хоча деякі стратиграфічні спостереження не дають змоги визначитися в цьому питанні однозначно [порівняй: Агульников, Сава 2004, с. 119, 123, 214].

Гадаємо, що наведених вище прикладів цілком вистачає для того, щоб скласти загальне уявлення щодо основних тенденцій курганного будівництва в межах культурної області Бабине, а тому перейдемо до аналізу задіяних джерел.

Аналіз та інтерпретація матеріалу.

Перше, що кидається в очі під час аналізу довгих могил, є нерівномірність їхнього поширення в межах бабинського культурного ареалу. Як засвідчує картографія, переважна більшість подібних споруд зосереджена в області між Дніпром, Сіверським Дінцем та Азовським морем (рис. 13). Більш того, можна з упевненістю стверджувати, що зведення довгих могил пов'язується переважно з носіями Дніпро-Донської бабинської культури (ДДБК), на яку припадає 95% всіх відомих у межах культурної області Бабине пам'яток такого типу. Якщо ж вести статистику не за кількістю курганів, а за кількістю подовжуючих і об'єднуючих досипок, через які утворювалися довгі могили, то особливий статус ДДБК виглядатиме ще більш виразно. Виявлена ситуація повною мірою відповідає виявленим нами регіональним тенденціям курганного будівництва по культурній області Бабине, відповідно з якими, практика споруджувати надмогильні насипи й досипки була найбільш притаманною людності ДДБК, тоді як у локальних варіантах Дніпро-Прутської бабинської культури (ДПБК) – Дністровсько-Прутського, Дніпро-Бузького лісостепоного, а особливо Дніпро-Дністровського степового – курганне будівництво мало значно менші масштаби і, що є також показовим, – дещо відмінні форми [Литвиненко 2004; 2004а].

Враховуючи, що ДДБК виступає первинним і, відтак, найдавнішим утворенням серед бабинських регіональних груп [Литвиненко 2001а], а будівництво довгих могил характеризує здебільшого її ранні етапи, можна стверджувати, що саме носії Дніпро-Донської бабинської культури стали тими піонерами, які започаткували і впроваджували нову моду у царині курганного будівництва й архітектури Північнопонтійської області. З утворенням ДДБК починається якісно новий етап курганного будівництва в степах між Дніпром і Доном. Курганні некрополі, що на той час мали вже більш ніж півторатисячолітню історію, стали змінювати свій вигляд: курганні ланцюжки почали ущільнюватися за рахунок зведення між древніми насипами нових; поряд з традиційними округлими в плані могилами з'являються споруди видовжених пропорцій; звичні оку попередніх поколінь степових народів напівсферичні могили подекуди поєднуються валами-перемичками або добудовуються, перетворюючись у довгі могили різноманітних конфігурацій і розмірів.

Ще раз звернемо увагу на ту безперечну обставину, що найбільша активність у справі курганного будівництва, зокрема насипання довгих могил, припадає на початкову фазу культурогенези ДДБК. Випадки насипання курганів над похованнями пізніх хронологічних горизонтів ДДБК є взагалі доволі рідкісними (15,6%). А головне – серед них практично відсутні такі, зведення яких спрямовувалося на утворення довгих могил. Хоча при цьому треба враховувати, що пізній період ДДБК є взагалі слабо наповненим поховальними пам'ятками, оскільки ця регіональна група Бабине, з'явившись раніше за інші, й зникає з історичної арени швидше (змінюючись у Доно-Донецькому регіоні покровською зрубною культурою), тоді як на теренах Наддніпрянщини й Правобережної України, локальні бабинські групи проіснували довше. Таким чином, активне курганне будівництво з притаманними йому якісними інноваціями, слід розглядати як невід'ємну складову того комплексу змін і перетворень, які відбивали рубіж між катакомбною добою середнього бронзового віку та перехідною до пізньобронзового віку епохою посткатакомбних культур [Литвиненко 2001; Мимоход 2005; Отрошенко 2001, с. 76-77, 82]. Ця непорушна обставина, разом з іншими чинниками, не дозволяє відривати від бабинської культури пам'ятки її

раннього етапу, як це пропонує зробити С.М. Санжаров, і утворювати за їхній рахунок окремий «фінальнокатакомбний» період [Санжаров 2000; 2004, с. 124-133]. Цій спробі також заперечують добре відомі для доби палеометалів загальні тенденції розвитку археологічних культур, відповідно з якими, саме початкові фази культуригенези демонструють виразні сплески й піки у певних сферах археологізованої культури (соціальної, релігійно-культовій, міжкультурних зв'язків тощо), тоді як пізні періоди, зазвичай, характеризуються занепадом [Цимиданов 2006]. У світлі сказаного, яскрава й динамічна у багатьох відношеннях Дніпро-Донська бабинська культура раннього етапу відповідає стадії активних культуротворчих процесів, а не періоду культурної стагнації, яка була б очікуваною у випадку її «фінальнокатакомбного» статусу.

З вище викладеного стає зрозумілим, що в перехідну від середньої до пізньої бронзи добу, яка тривала не менше 400 років, суттєві зрушення в практиці курганного будівництва мали місце далеко не по всій Надчорноморській зоні. Майже не спостерігалось ніяких змін у степовій Наддніпрянщині й Правобережній Україні, тобто тій області, де, під дією культуротворчого імпульсу із Дніпро-Донецького осередку бабинської культуригенези на місцевому підґрунті склався Дніпро-Дністровський варіант бабинської культури, який по суті успадковує інгульську катакомбну культуру. Будучи не дуже «яскравим» у своєму археологізованому взірці, можна припускати, й слабо стратифікованим у соціальному сенсі, це постінгульське утворення демонструє вкрай низьку активність у справі курганного будівництва, не кажучи вже про якісь новації у цій сфері [Литвиненко 2004а, с. 32].

Дві ж інші бабинські локальні групи – Дніпро-Дністровська лісостепова і Дністровсько-Прутьська, у порівнянні з попередньою, характеризуються дещо виразнішими показниками курганного будівництва і виявляючи при цьому певні регіональні особливості [Литвиненко, 2004а, с. 33]. Однак практика зведення довгих могил не знайшла поширення серед носіїв названих культурних угруповань. Відомі лише одиничні випадки (по два для кожної з регіональних груп) участі бабинського населення у зведенні довгих могил. Звичайно, цього є замало для якихось узагальнень і висновків, однак попередньо можна звернути увагу на те, що в трьох з чотирьох згаданих довгих могил зусилля бабинського населення було спрямовано на спорудження гантелеподібних конструкцій. Хоча й тут спостерігаються локальні відмінності: а) у Дністровсько-Прутьському регіоні з'єднувальні насипи зводилися над бабинськими похованнями, поєднуючи при цьому кургани енеолітичного-ямного часу (Никольське кк. 7-8, 12-13); б) у правобережному Українському лісостепу з'єднувальний насип не було приурочено до конкретного поховання, але він поєднував кургани бабинської культури (Черкаси кк. 6-7). Загалом же простежені у вторинних за своїм походженням культурних групах бабинського кола способи побудови довгих могил шляхом зведення з'єднувальних та подовжуючих досипок відповідають тим нормам курганного будівництва, що виникли в первинному осередку бабинської культуригенези.

Виявлені тенденції в курганному будівництві бабинської культурної області мали відповідне продовження за доби пізньої бронзи. Наочніше це демонструє степова зона між Дніпром і Доном, де в цей період була поширена одна з культур зрубної спільноти – бережнівсько-маївська (БМЗК). Саме окреслений регіон, на відміну від інших теренів зрубної культурно-історичної області, виявляє велику кількість довгих могил, зведених носіями БМЗК. Усебічна й розгорнута характеристика зрубного курганного будівництва у Дніпро-Донському межиріччі, зокрема такої її яскравої складової, як довгі могили, міститься в низці загальних і спеціальних робіт [Археология УССР 1985, с. 465; Берестнев 2001, с. 81-82; Давня історія України 1997, с. 501-502, 512-513; Ковалева 1981, с. 38, 53-54; 1987а, с. 222 и сл.; Колтухов 2003, с. 12-18; Колтухов и др. 1993, с. 106-111; Литвиненко 1990; 1994, с. 67-80; Ольховський, Отрошенко 1991; Отрошенко 1976; 1981, с. 81-88; 1990, с. 7-13; 1993, с. 23-26; 2003, с. 81; Санжаров и др. 2003, с. 139-143, 155-158; Цимиданов 2000; 2004; 2004а, с. 40-42; та ін.]. Підсумовуючи деякі результати цих досліджень, можна стверджувати, що основні форми й способи зведення видовжених курганних насипів і справжніх довгих могил за

допомогою подовжуючих та об'єднуючих досипок в БМЗК майже повністю повторюють традиції, що їх було закладено в попередній період людністю ДДБК. Доволі часто в курганных спорудах простежується своєрідна естафета між носіями бабинської та зрубної культур, коли «бабинці», споруджуючи щільно розміщені первинні насипи, тим самим закладають передумови для подальшого перетворення їх у довгі могили; а реалізують цю можливість уже їхні наступники – «зрубники», шляхом зведення об'єднуючих досипок [Литвиненко, Зарайская 2004]. Таких випадків можна навести чимало, однак у нашій статистиці їх не враховано, бо утворення цих довгих могил у своєму сутнісному результаті пов'язане з людністю зрубної культури.

Наведені вище факти, вкупі з іншими паралелями у поховальних традиціях, меншою мірою – у матеріальній культурі, справедливо розцінюються багатьма дослідниками в якості переконливих свідчень генетичної спадкоємності між бабинською та зрубною культурами [Археология УССР 1985, с. 485, 472; Бровендер 2000, с. 16; Етнічна історія ... 2000, с. 40; Ковалева 1981, с. 54, 69, 77; 1987, с. 26, 30; 1997; Ковальова, Волкобой 1976, с. 18-21; Литвиненко 1992; 1994, с. 170-173; Отрощенко 2003, с. 80, 88; Чередниченко 1986, с. 49, 77; та ін.]. Причому ця спадкоємність більш-менш виразно фіксується лише для західної половини зрубної культурної області, на чому свого часу неодноразово наголошували різні автори, ведучі мову про «маївський локальний варіант зрубної культури» або «зрубну культуру Лівобережного Дніпровського Передстепу», про «зрубну культуру басейну Сіверського Дінця», або ширше – «зрубну культуру України», або ще ширше – «бережнівсько-маївську зрубну культуру». Повністю погоджуючись з необхідністю принципових уточнень щодо визначення спадкоємця в генетичній парі «бабинська культура – зрубна культура», наголосимо, що, у світлі новітніх розробок, відповідної конкретизації потребує також визначення генетичного пращура. Враховуючи, неоднорідність (гетерогенність) самого феномену Бабіне [Литвиненко, 2003а], а також виходячи з результатів зіставлення зрубного і передзрубного горизонтів Надчорномор'я, можна стверджувати, що бережнівсько-маївська зрубна культура є спадкоємницею не бабинської культури загалом, а саме Дніпро-Донської бабинської культури, підтвердженням чому, крім всього іншого, є здійснене дослідження курганного будівництва.

Інші регіони культурної області Бабіне, що їх ми включаємо в якості локальних варіантів до складу Дніпро-Прутської бабинської культури (ДПБК), як це було показано вище, демонструють відмінні від первинного осередку культурогенези норми курганного будівництва. При цьому важливим є те, що культури пізньобронзової доби цих регіонів також успадковують схожі тенденції. Наочніше це демонструє степова Дніпровсько-Дністровсько-Прутська зона Надчорномор'я, де в післябабинський час була поширена сабатинівська культура. Незважаючи на існуючі проблеми щодо ідентифікації сабатинівських поховань, аналіз наявного фонду достеменно атрибутованих пам'яток, разом з масивом т.зв. «поховань пізнього бронзового віку», дозволяє робити висновок про те, що для носіїв сабатинівської культури не було притаманним зведення складних за архітектурою курганів, зокрема й довгих могил. Ці обставини, з урахуванням результатів дослідження поселень пізньобронзового віку Степового Причорномор'я [Гершкович 1989; 1993, с. 10-11; Gerškovič 1999, S. 77-81, 87; Кислый, Гершкович 1989; Черняков 1985, с. 145; Шарафутдинова 1982, с. 151; та ін.], приводять до висновку про те, що базовим генетичним підґрунтям сабатинівської культури слід вважати, знов-таки, не бабинську культуру загалом, а Дніпро-Прутську бабинську культуру в її степовому варіанті. Саме таке розуміння культурно-історичних процесів перехідної від середньої до пізньої бронзи доби знімає штучно створене протиріччя, згідно якого одна культура (бабинська/КБК) водночас не може виступати в якості основи для формування таких самостійних і водночас різних культур, якими є зрубна й сабатинівська [Березанская 1998, с. 64], про що нам уже доводилось писати [Литвиненко 2003, с. 144-145].

Висновки.

Від кінця середнього бронзового віку в степах між Дніпром і Доном розпочалися примітні зрушення в царині курганного будівництва, які, вочевидь, стали наслідком певних релігійно-ідеологічних трансформацій, що мали місце в середовищі скотарських народів на зламі епох. Сутність цих змін, які матеріалізувалися через нові форми й архітектурні рішення при зведенні надмогильних споруд, попри спроби дослідників дати їм тлумачення, здебільшого залишається незрозумілою. Зародження й поширення нової моди в курганному будівництві Понто-Каспійських степів, пов'язується з людністю, що залишила після себе пам'ятки Дніпро-Донської бабинської культури. Саме носії цих культурних традицій започаткували й зробили масовою практику зведення курганів видовжених пропорцій і стали тими піонерами, які відкрили щонайменше півтисячолітню епоху будівництва довгих могил, передавши цю естафету своїм спадкоємцям – племенам бережнівсько-маївської зрубної культури. У Дніпро-Прутській області та суміжних регіонах, де на межі середньої–пізньої бронзи під дією культуротворчого імпульсу з дніпро-донецького осередку культурогенези сформувалися вторинні, а відтак, дещо відмінні бабинські групи, мали місце інші тенденції в курганному будівництві: на тлі його загального занепаду не набула поширення й практика зведення довгих могил. Ці регіональні тенденції передалися місцевим культурам-спадкоємцям пізньобронзового віку, зокрема, сабатинівській, яка також демонструє досить слабкі й невиразні прояви курганного будівництва.

Литвиненко Р.А.

К ИСТОКАМ АРХИТЕКТУРЫ ДЛИННЫХ КУРГАНОВ ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

В переходную от средней к поздней бронзе эпоху в степной зоне Восточной Европы зарождается новая традиция курганного строительства – возведение длинных курганов. В отличие от единичных случаев подобного рода, имевших место в раннем-среднем бронзовом веке, строительство длинных курганов приобретает массовый и системный характер. Пионерами в распространении новой «моды» в курганной архитектуре стали носители Днепро-Донской бабинской культуры (ДДБК), на долю которой приходится 95% длинных курганов в пределах культурной области Бабино. Показательно, что практика насыпания длинных курганов имела место лишь на протяжении раннего этапа ДДБК. Лишь единичные из таких сооружений (5%) относятся к памятникам Днепро-Прутской бабинской культуры (ДПБК) в её Днепро-Бугской и Днестровско-Прутском вариантах. Существовало два основных приема создания длинных курганов: 1) путем одно- или двусторонних досыпок к уже существовавшим древним курганам; 2) путем объединения досыпкой/досыпками двух/трех размещенных по-соседству курганов. Традицию сооружения длинных курганов племенами ДДБК унаследовали и развили носители бережновско-маёвской срубной культуры позднего бронзового века. Те же культуры позднебронзового века, которые пришли на смену ДПБК, в частности сабатиновская, унаследовали от своего генетического предка неразвитое курганное строительство, в котором не было места и длинным курганам.

Ключевые слова: Днепро-Донская бабинская и Днепро-Прутская бабинская культуры, бережновско-маёвская срубная культура, сабатиновская культура, длинные курганы, средний и поздний бронзовый век, погребальные памятники.

Lytvyenko R.A.

TO SOURCES OF ARCHITECTURE OF LONG BARROWS OF NORTHERN PONTIC

During an epoch of transition from Middle to Late Bronze Age in Steppes of the East Europe arises a new tradition of creation of barrows – construction of long barrows. Construction of long barrows at this time gets mass and system character whereas in an Early-Middle Bronze Age similar cases were individual. The population of Dnieper-Don Babyne culture (DDBC) became pioneers in distribution of new "fashion" to architecture of barrows. Long barrows of DDBC make 95 % of long barrows in borders of Babyne cultural area. It is indicative, that practice of construction of long barrows took place only during an early stage of

DDBC. Only individual from such constructions (5 %) concern to monuments of Dnieper-Prut Babyne culture (DPBC) – to the Dnepr-Bug and Dniester-Prut variants. There were two basic ways of construction of long barrows: 1) one- or bilateral powder to already existing ancient barrows; 2) association by powders of two/three barrows placed to the neighborhood. Tribes of Berezhnivka-Mayivka Timber-grave culture of a Late Bronze Age have inherited and have developed Babyne's tradition of a construction of long barrows. The same cultures of a Late Bronze Age which have come in the stead of DPBC, in particular Sabatynivka culture, have inherited from the genetic ancestor the undeveloped tradition of construction of barrows in which there was no place and to long barrows.

Keywords: Dnieper-Don Babyne culture, Dnieper-Prut Babyne culture, Berezhnivka-Mayivka Timber-grave culture, Sabatynivka culture, long barrows, Middle and Late Bronze Age, Funeral monuments.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Агульников С., Сава Е. Исследования курганов на левобережье Днестра. – Кишинэу, 2004. – 243 с.
- Антоненко Б.А., Бондарь Н.Н., Пиоро И.С., Самойленко Л.Г., Чмыхов Н.А. Археологические раскопки курганов зоне строительства Станично-Луганской ОС – НА ИА НАНУ. – № 1983/169.
- Антоненко Б.А., Пиоро И.С., Самойленко Л.Г. Отчет о работе Ворошиловградской археологической экспедиции КГУ в 1985 г. – НА ИА НАНУ. – № 1985/91.
- Археология Украинской ССР: в 3 т. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 1. – 568 с.
- Березанская С.С. Культура многоваликовой керамики // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 5-43.
- Березанская С.С. КМК: культура или керамический стиль // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье, 1998. – С. 60-65.
- Берестнев С.И. О погребальном обряде населения срубной общности восточнукраинской лесостепи // Древности 1994. – Харьков, 1994. – С. 15-28.
- Берестнев С.И. Восточнукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н.э.). – Харьков: ПФ Амет, 2001. – 264 с.
- Братченко С.Н. Могилы бронзової доби в басейні р. Деркул // МДАСУ. – № 1. – Луганськ: Вид-во Суну, 2003. – С. 162-225.
- Братченко С.Н., Писларий И.А., Шарафутдинова Э.С., Неприна В.И., Кротова А.А., Гераськова Л.С., Дубовская О.Р., Смирнов А.М., Зельдина В.Я., Константиnescу Л.Ф., Горелик А.Ф., Самойленко В.Г. Исследования Северско-Донецкой экспедиции // АО 1975 г. – М.: Наука, 1976. – С. 309-310.
- Братченко С.Н., Гершкович Я.П., Гошко Т.Ю., Константиnescу Л.Ф., Левченко В.Н., Смирнов А.М., Швецов М.Л., Шкарбан А.С. Исследования курганов на Северском Донце // АО 1978 г. – М.: Наука, 1979. – С. 307-308.
- Братченко С.Н., Гершкович Я.П., Дубовская О.Р., Константиnescу Л.Ф., Швецов М.Л. Отчет об исследованиях Донецкой экспедиции в 1980 г. – НА ИА НАНУ. – № 1980/3.
- Бровендер Ю.М. Поселення зрубної спільності в середній течії Сіверського Дінця: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.04 “Археологія”. – К., 2000. – 20 с.
- Гершкович Я.П. К проблеме сложения сабатиновской культуры // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: тез докл. обл. науч.-практич. семинара. – Донецк, 1989. – С. 113-115.
- Гершкович Я.П. Культурно-хронологические группы погребений эпохи средней-поздней бронзы кургана у с. Пришиб // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 71-80.
- Гершкович Я.П. Сабатинівська культура Нижнього Подніпров'я та Північно-Західного Приазов'я: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археологія”. – К., 1993. – 15 с.
- Глебов В.П. Исследования курганных могильников Репный I, Раскатный I, Калинов II // Труды Археологического научно-исследовательского бюро. – Т. 1. – Ростов н/Д, 2004. – С. 57-186.
- Горішній П.А., Отрощенко В.В., Шапошнікова О.Г. Дослідження на новобудовах України // Археологія. – 1987. – Вип. 57. – С. 67-74.
- Давня історія України: в 3 т. – К.: Наук. думка, 1997. – Т. 1. – 558 с.
- Етнічна історія давньої України. – К., 2000. – 280 с.
- Каменецкий И.С. К методике раскопок степных курганов // Древние и средневековые культуры Поволжья. – Куйбышев, 1981. – С. 128-136.
- Кислый А.И., Гершкович Я.П. О некоторых особенностях керамики каменско-ливенцовской группы // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: тез докл. обл. науч.-практич. семинара. – Донецк, 1989. – С. 112-113.

Ковалева И.Ф. Археологические исследования в зоне строительства Фрунзенской ОС в 1973 г. – НА ИА НАНУ. – № 1973/35.

Ковалева И.Ф. Исследование археологических памятников в зоне строительства Царичанской ОС в 1976 г. – НА ИА НАНУ. – № 1976/66. – 56 с.

Ковалева И.Ф. Археологические исследования в зоне строительства ОС учхоза «Самарский» ДСХИ Новомосковского р-на. – НА ИА НАНУ. – № 1977/127а.

Ковалева И.Ф. Север Степного Поднепровья в среднем бронзовом веке. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1981. – 78 с.

Ковалева И.Ф. История населения пограничья лесостепи и степи Левобережного Поднепровья в позднем энеолите – бронзовом веке: автореф. дис. ... доктора ист. наук: спец. 07.00.06 «Археология». – К., 1987. – 34 с.

Ковалева И.Ф. История населения пограничья лесостепи и степи Левобережного Поднепровья в позднем энеолите – бронзовом веке: дис. ... д-ра ист. наук. – Днепропетровск, 1987. – НА ИА НАНУ. – Ф. 12. – Оп. 2. – № 653. – Т. I. – 609 с.; Т. II. – 161 с.

Ковалева И.Ф. Культурные комплексы так называемых длинных курганов эпохи бронзы // Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1988. – С. 20-33.

Ковалева И.Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины). – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1989. – 89 с.

Ковалева И.Ф. Соотношение культур многоваликовой керамики и срубной в Днепровском Предстепье // Сабатиновская и срубная культуры: проблемы взаимосвязей востока и запада в эпоху поздней бронзы: тез. докл. I-го всесоюзного полевого семинара. – К.; Николаев; Южноукраинск, 1997. – С. 10-11.

Ковалева И.Ф., Андросов А.В., Мухопад С.Е., Шалобудов В.Н. Раскопки курганов в Среднем Приорелье // ПАП. – Вып. 2. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1985. – С. 3-26.

Ковалева И.Ф., Андросов А.В., Шалобудов В.Н., Шахров Г.И. Исследование курганов группы «Долгой могилы» у с. Терны в Приорелье // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1987. – С. 5-27.

Ковальова І.Ф., Волкобой С.С. Маївський локальний варіант зрубної культури // Археологія. – 1976. – Вип. 20. – С. 3-22.

Ковалева И.Ф., Марина З.П. Исследования археологических памятников в зоне строительства Магдалиновской ОС в 1982 г. – НА ИА НАНУ. – № 1982/50. – 105 с.

Ковалева И.Ф., Марина З.П., Волкобой С.С. Археологические исследования памятников в зоне строительства оросительных систем в Днепропетровской обл. в 1980 г. – НА ИА НАНУ. – № 1980/122.

Ковалева И.Ф., Шалобудов В.Н. Археологические исследования в зонах Александровской ОС в 1985 г. – НА ИА НАНУ. – № 1985/49.

Ковалева И.Ф., Шалобудов В.Н. Раскопки курганов эпохи бронзы в Правобережном Предстепье // ПАП. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1992. – С. 4-46.

Колтухов В.А. Поздний бронзовый век Крыма. – К.: ИД «Стилос», 2003. – 139 с.

Колтухов С.Г., Кислый А.Е., Тощев Г.Н. Курганные древности Крыма (по материалам раскопок Северо-Крымской экспедиции в 1991-1992 гг.). – Запорожье, 1994. – 124 с.

Круц В.А., Березанская С.С., Ковалева Л.Г. Отчет о работе Бортнической экспедиции в 1974 г. – НА ИА НАНУ. – № 1974/14. – 29 с.

Кубышев А.И., Ковалев В.Н., Куприй С.А., Симоненко А.В., Полин С.В., Шилов Ю.А. Отчет о работе Херсонской археологической экспедиции ИА АН УССР в Херсонской и Запорожской обл. УССР в 1987 г. – НА ИА НАНУ. – № 1987/19. – 189 с.

Левых Г.А. Длинные курганы эпохи поздней бронзы в Лесостепном Подонье // Проблемы исследования памятников археологи Северского Донца: тез. докл. конф. Луганск, 1990. – С. 79-80.

Литвиненко Р.А. Об одной из групп каменных подкурганных сооружений срубной культуры // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья: тез. докл. юбилейной конф. – Херсон, 1990. – Ч. 1. – С. 74-75.

Литвиненко Р.А. О степени преемственности погребального обряда предсрубного горизонта и срубной культуры в бассейне Северского Донца // История и археология Слободской Украины: тез. докл. и сообщ. всеукр. конф. – Харьков, 1992. – С. 145-147.

Литвиненко Р.А. Срубная культура бассейна Северского Донца (по материалам погребальных памятников): дис. ... канд. ист. наук. – К., 1994. – НА ИА НАНУ. – Ф. 12. – Оп. 2. – № 750. – 345 с.

Литвиненко Р.А. О рубеже катакомбной культуры и КМК (Бабино) в бассейне Северского Донца // ДАС. – Вып. 9. – Донецк, 2001. – С. 165-181.

Литвиненко Р.О. Про виділення первинного осередку культури Бабини (КБК) // Праці наукової конференції Донецького національного університету за підсумками науково-дослідної роботи за період 1999-2000 рр. – Донецьк: Вид-во Дон. ун-ту, 2001а. – С. 38-40.

Литвиненко Р.А. Вопросы относительной хронологии погребений бабинской культуры Днепро-

Донского региона // ДАС. – Вып. 10. – Донецк, 2002. – С. 135-159.

Литвиненко Р.А. Бабинская культура (многоваликовой керамики): «плод массовой фантазии» или археологическое явление // АВЛ. – Вып. 17: Доно-Донецкий регион в эпоху бронзы. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 2003. – С. 142-147.

Литвиненко Р.О. Культурно-таксономічний статус пам'яток типу Бабине III // ПД. – Донецьк: Вид-во Дон. ун-ту, 2003а. – № 3/4 (15/16). – С. 38-45.

Литвиненко Р.О. Курганне будівництво бабинської культури // Древности 2004. – Харьков: НМЦ «МД», 2004. – С. 17-22.

Литвиненко Р.О. Регіональні особливості курганного будівництва бабинської культури // ПД. – № 4 (22). – Донецьк: Вид-во Дон. ун-ту, 2004а. – С. 29-38.

Литвиненко Р.А., Зарайская Н.П. Курган эпохи бронзы у села Запорожец в Северо-Восточном Приазовье // АА. – № 14. – Донецк, 2004. – С. 203-232.

Лугова Л.М. Курганы эпохи бронзы поблизу селища Білики у Поворсклі // АЛТУ. – №№ 2/2002–1/2003. – С. 64-69.

Луговая Л.Н., Шилов Ю.А. Михайликовский курган раннесрубного времени // Археологические исследования на Полтавщине. – Полтава, 1990. – С. 43-56.

Ляшко С.Н. Раскопки курганов в Днепровском Надпорожье // АО 1981 г. – М.: Наука, 1983. – С. 284-285.

Ляшко С.Н., Попандопуло З.Х., Дровосекова О.В. Курганные могильники Днепровского Надпорожья (Ясиноватое, Днепровка, Петро-Михайловка). – Запорожье, 2004. – 177 с.

Макаревич А.В. Довгі могили бабинської спільноти // Магістеріум. – Вип. 36: Археологічні студії. – К., 2009. – С. 27-33.

Марина З.П., Ромашко В.А. Археологические исследования в зонах строительства орошения к-за им. Кирова Павлоградского р-на Днепропетровской обл. в 1985 г. – НА ІА НАНУ. – № 1985/52.

Марина З.П., Ромашко В.А. Археологические исследования в зонах орошения к-за им. Ульянова Павлоградского р-на, к-за им. Котовского и с-за им. 50-летия ВЛКСМ на площадях подработки шахт Западного Донбасса – НА ІА НАНУ. – № 1986/52. – 85 с.

Марина З.П., Ромашко В.А., Фещенко Е.Л. Курганы эпохи бронзы Среднего Присамарья // ПАП. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1986. – С. 4-36.

Мимоход Р.А. Блок посткатакомбных культурных образований (постановка проблемы) // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України: матер. II-ї Луганської міжнародної історико-археологічної конф. – Луганськ: Шлях, 2005. – С. 70-74.

Ольховський В.С., Отрощенко В.В. Курганное святилище эпохи бронзы в Крыму // ДСПК. – Вып. II. – Запорожье, 1991. – С. 111-125.

Отрощенко В.В. Конструктивные особенности длинных курганов Нижнего Поднепровья // Открытия молодых археологов Украины: В 2 ч. – К., 1976. – Ч. 1. – С. 16-18.

Отрощенко В.В. Могильники степного Поднепровья. 2-я половина II тысячелетия до н.э. // Древние культуры Поволжья и Приуралья. – Т. 221. – Куйбышев, 1978. – С. 84-85.

Отрощенко В.В. «Жреческие» комплексы в системе погребений срубной общности // Археологічні та історичні дослідження Херсонщини. – Херсон, 1993. – С. 17-31.

Отрощенко В.В. Срубная культура Степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников): дис. ... канд. ист. наук. – К., 1981. – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Оп. 1. – № 598.

Отрощенко В.В. Идеологические воззрения племен эпохи бронзы на территории Украины (по материалам срубной культуры) // Обряды и верования древнего населения Украины. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 5-17.

Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). – К., 2001. – 288 с.

Отрощенко В.В. К истории племен срубной общности // АВЛ. – Вып. 17: Доно-Донецкий регион в эпоху бронзы. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 2003. – С. 68-96.

Отрощенко В.В., Ковалев Н.В., Пустовалов С.Ж., Рассмакин Ю.Я., Салий Н.Г., Голышкина В.И., Дорофеев В.В., Полин С.В. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1980 г. – НА ІА НАНУ. – № 1980/5. – 87 с.

Отрощенко В.В., Болдин Я.И., Гошко Т.Ю., Ляшко С.Н., Ковалев Н.В., Кравченко С.Н., Пустовалов С.Ж., Рассмакин Ю.Я., Салий Н.Г., Савовский И.П. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1981 г. – НА ІА НАНУ. – № 1981/10. – 248 с.

Писларий И.А. О двух культурно-хронологических группах погребений в срубах бассейна Северского Донца // Новейшие открытия советских археологов: тез. докл. конф.: В 3 ч. – К., 1975. – Ч. 1. – С. 89-91.

Писларий И.А. Новые материалы для изучения вопроса о сложении срубной культуры // Открытия молодых археологов Украины: в 2 ч. – К., 1976. – Ч. 1. – С. 18-19.

Писларий И.А. О методе проверки однородности массива археологических памятников // Новые методы археологических исследований. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 169-193.

- Писларий И.А.** Погребальный обряд племен культуры многоваликовой керамики // Древняя история населения Украины. – К., 1991. – С. 52-66.
- Писларий И.А.,** Гераськова Л.С., Дубовская О.Р., Смирнов А.М., Орел Р.В., Самойленко В.Г. Исследования Северскодонецкой экспедиции // АО 1978 г. – М.: Наука, 1979. – С. 388-389.
- Пыслару Й.,** Самойленко В.Г. Исследования курганов в Славяносербском и Краснодонском районах Луганской области // Проблемы охраны и изучения памятников археологии степной зоны Восточной Европы. – Луганск: Глобус, 2010. – С. 49-91.
- Полидович Ю.Б.** Новые погребальные памятники эпохи бронзы с территории Донецкой области // АА. – № 2. – Донецк, 1993. – С. 35-98.
- Прокофьев Р.В.** Курганы с камнем на правом берегу Северского Донца // ИАИАНД. – Вып. 20. – Азов, 2004. – С. 240-326.
- Пустовалов С.Ж.** Про удосконалення методики розкопок курганів доби бронзи // АБУ 1997-1998 рр. – К., 1998. – С. 168-175.
- Пустовалов С.Ж.** Комплекс курганов №№ 7, 8, 9 Довгой Могили у села Барвиновка Запорожской области // ССПК. – Т. IX. – Запоріжжя, 2001. – С. 115-138.
- Салий Н.Г.** Новые материалы о контактах культур средней и поздней бронзы в Надпорожье // Исторические чтения памяти Михаила Петровича Грязнова: тез. докл. обл. науч. конф. – Омск, 1987. – С. 97-100.
- Санжаров С.Н.** О проблемах финальнокатакомбной культуры, культурогенезе КМК и покровских памятниках Северского Донца // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк: Східний видавничий дім, 2000. – С. 72-74.
- Санжаров С.Н.** Кайдашинский комплекс поселений рубежа средней–поздней бронзы в системе древностей Северского Донца. – Луганск: Изд-во СУНУ, 2004. – 159 с.
- Санжаров С.Н.,** Литвиненко Р.А., Черных Е.А., Прынь А.В. Неординарные курганы и погребения Шахтерского могильника и их место в системе древностей юга Восточной Европы // МИАВУ. – № 1. – Луганск, 2003. – С. 122-161.
- Сиволап М.П.,** Сиволап Л.Г. Звіт про розкопки та розвідки Придніпровського заgonу Черкаської лісостепової археологічної експедиції у 1991 р. – НА ІА НАНУ. – № 1991/75. – 35 с.
- Столяр А.Д.** Опыт применения землеройно-транспортных машин при полевых работах Волго-Донской экспедиции ИИМК АН СССР в 1950-1951 гг. // КСИИМК. – 1953. – Вып. L. – С. 156-170.
- Супруненко А.Б.** Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (к 100-летию со дня основания) // Археологические исследования на Полтавщине. – Полтава, 1990. – С. 5-42.
- Супруненко О.Б.** На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць. – Полтава, 1998. – 160 с.
- Супруненко О.Б.** Про перший курганий некрополь культури багатоваликової кераміки в Україні // АЛЛУ. – №№ 2/2002–1/2003. – С. 70-75.
- Супруненко О.Б.,** Золотницький Б.І., Кулатова І.М. Кургани біля с. Карпусі під Полтавою. – Полтава, 1996. – 88 с.
- Супруненко О.Б.,** Кулатова І.М., Мироненко К.М., Артем'єв А.В., Маєвська С.В. Старожитності околиць Комсомольська. – Ч. I. – К.; Полтава, 2005. – 140 с.
- Телегін Д.Я.,** Братченко С.Н. Розкопки курганів епохи бронзи за допомогою механізмів // Археологія. – 1974. – Вип. 13. – С. 105-109.
- Труды Новочеркасской археологической экспедиции.** – Вып. 4. – Азов, 1999. – 87 с.
- Цимиданов В.В.** Длинные курганы Донетчины // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк: Східний видавничий дім, 2000. – С. 19-21.
- Цимиданов В.В.** З'єднувальні досипки у курганній архітектурі зрубної культури: проблема семантики // МДАСУ. – № 3. – Луганськ: Вид-во СУНУ, 2004. – С. 229-248.
- Цимиданов В.В.** Социальная структура срубного общества. – Донецк, 2004а. – 204 с.
- Цимиданов В.В.** Срубная общность в свете циклических теорий развития // ДАЗ. – Вип. 12. – Донецьк, 2006. – С. 70-102.
- Чередниченко Н.Н.** Срубная культура // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 44-82.
- Черняков И.Т.** Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н.э. – К.: Наук. думка, 1985. – 171 с.
- Шарафутдинова И.Н.** Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. – К.: Наук. думка, 1982. – 160 с.
- Gerškovič J.P.** Studien zur spätbronzezeitlichen Sabatinovka-Kultur am unteren Dnepr und an der Westküste des Azov'schen Meeres // Archäologie in Eurasien. – 1999. – Bd. 7. – 103 S.; 49 Tafeln.
- Páslaru I.** Cultura Delacău-Babino. – Mangalia: Editura Callasprint, 2006. – 278 p.

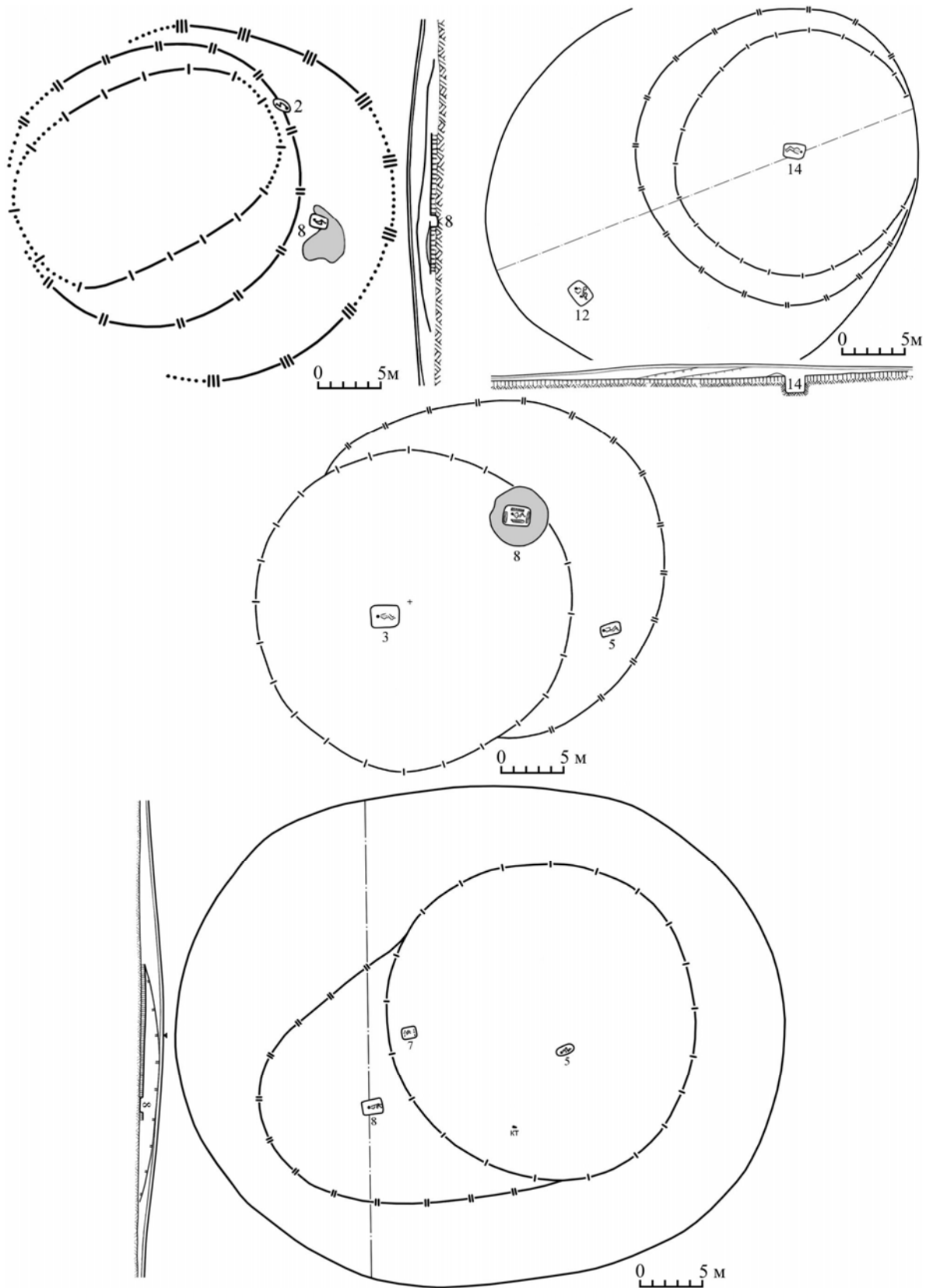

Рис. 1. Могили з подовжуючими досипками Дніпро-Донської бабинської культури:
 1 – Вербки-II к. 3; 2 – Соколове-III к. 2; 3 – Плотина к. 8; 4 – Новоіванівка-II к. 2
 [за: Марина и др. 1986; Ковалева 1977; Антоненко и др. 1983; Марина, Ромашко 1986]

Fig. 1. Barrows with extending of Dnieper-Don Babyne culture:
 1 – Verbky-II b. 3; 2 – Sokolove-III b. 2; 3 – Plotina b. 8; 4 – Novoivanivka-II b. 2
 [after Марина и др. 1986; Ковалева 1977; Антоненко и др. 1983; Марина, Ромашко 1986]

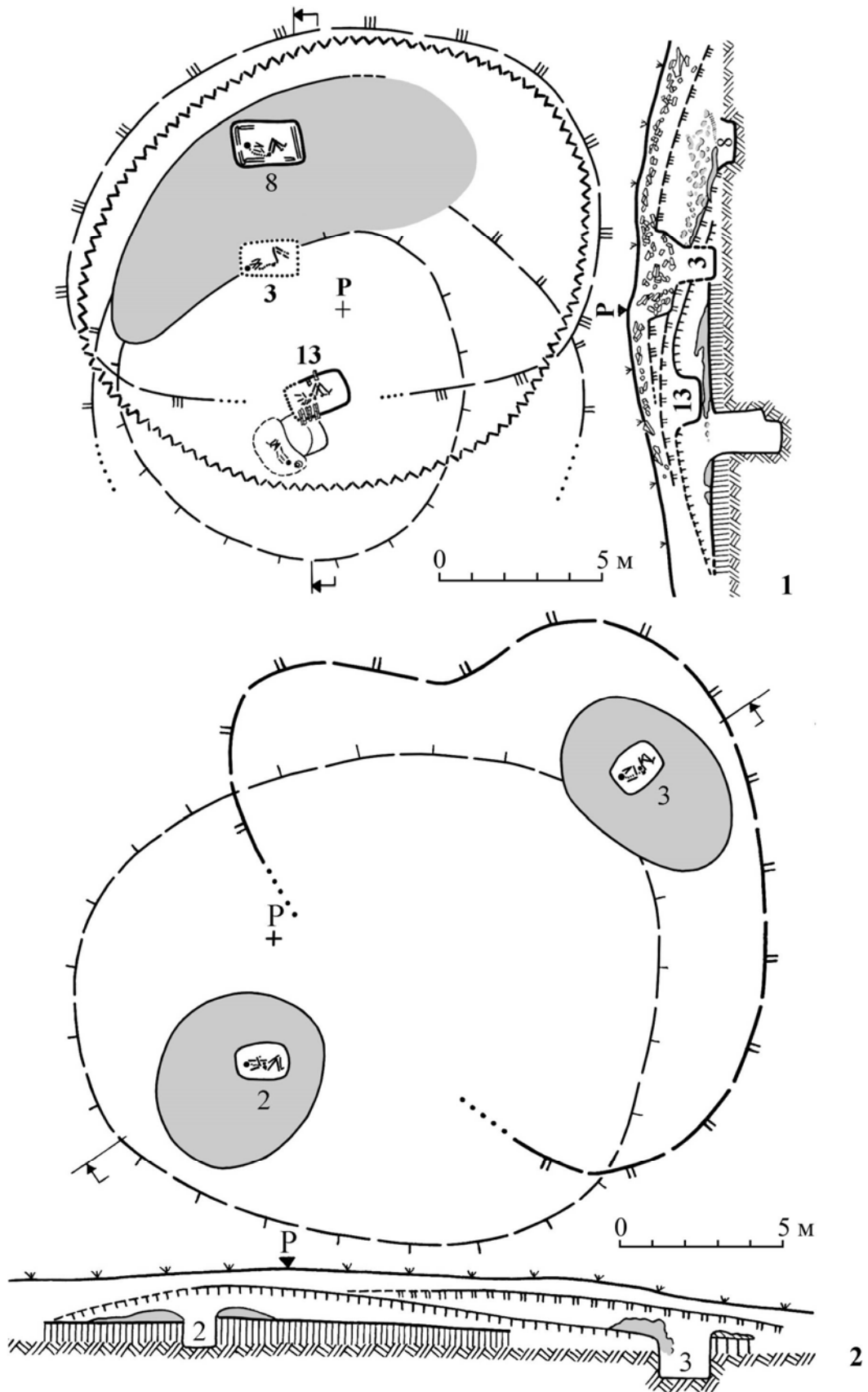

Рис. 2. Могили з подовжжувачами Дніпро-Донської бабинської культури:
1 – Македонове к. 1; 2 – Цимлянка-I к. 1.

Fig. 2. Barrows with extending of Dnieper-Don Babyne culture:
1 – Makedonove b. 1; 2 – Zymlyanka-I b. 1.

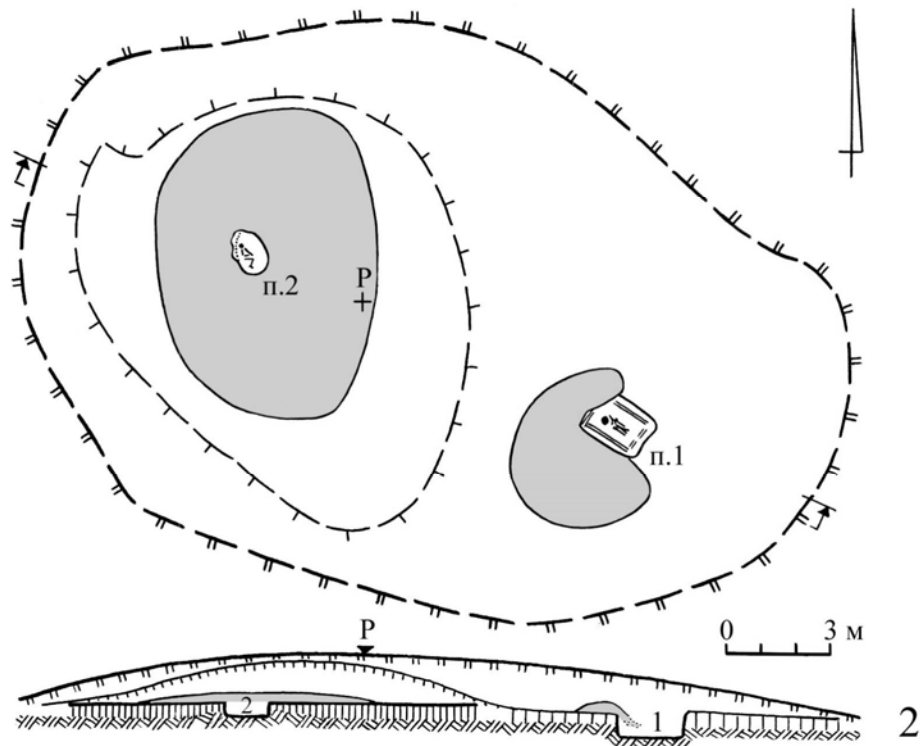
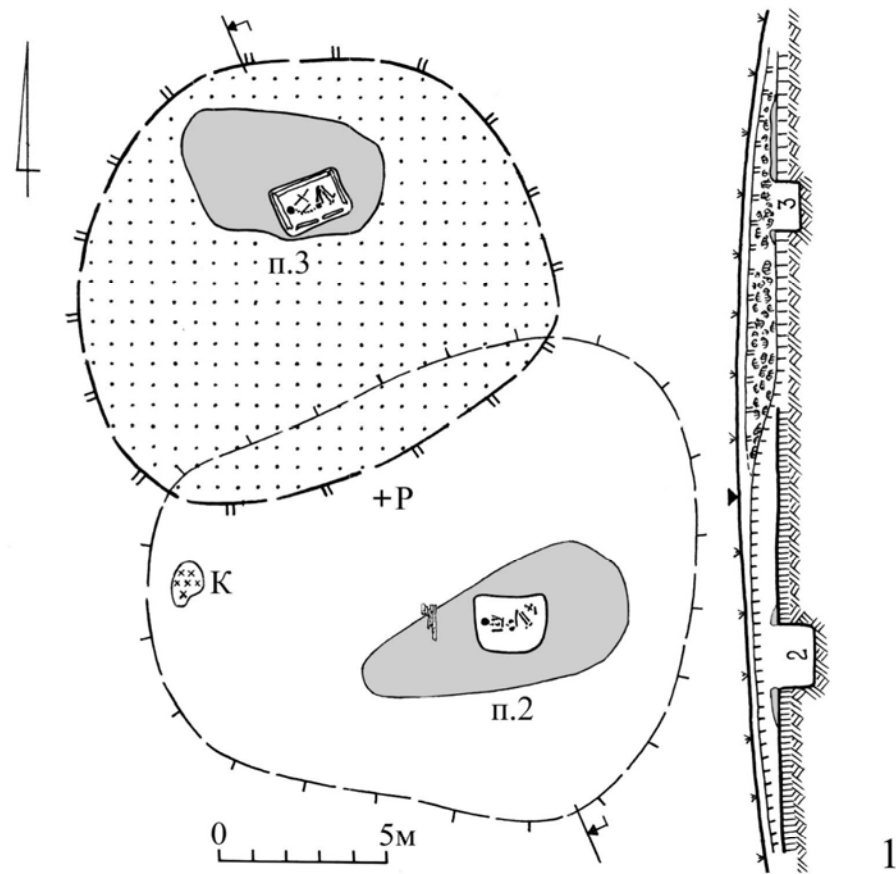

Рис. 3. Могили з подовжуючими досипками Дніпро-Донської бабинської культури:
1 – Царівка к. 1; 2 – Ударник к. 3 [за: Братченко и др. 1979; Полидович 1993]

Fig. 3. Barrows with extending of Dnieper-Don Babyne culture:
1 – Zarivka b. 1; 2 – Udarnyk b. 3 [after Братченко и др. 1979; Полидович 1993]

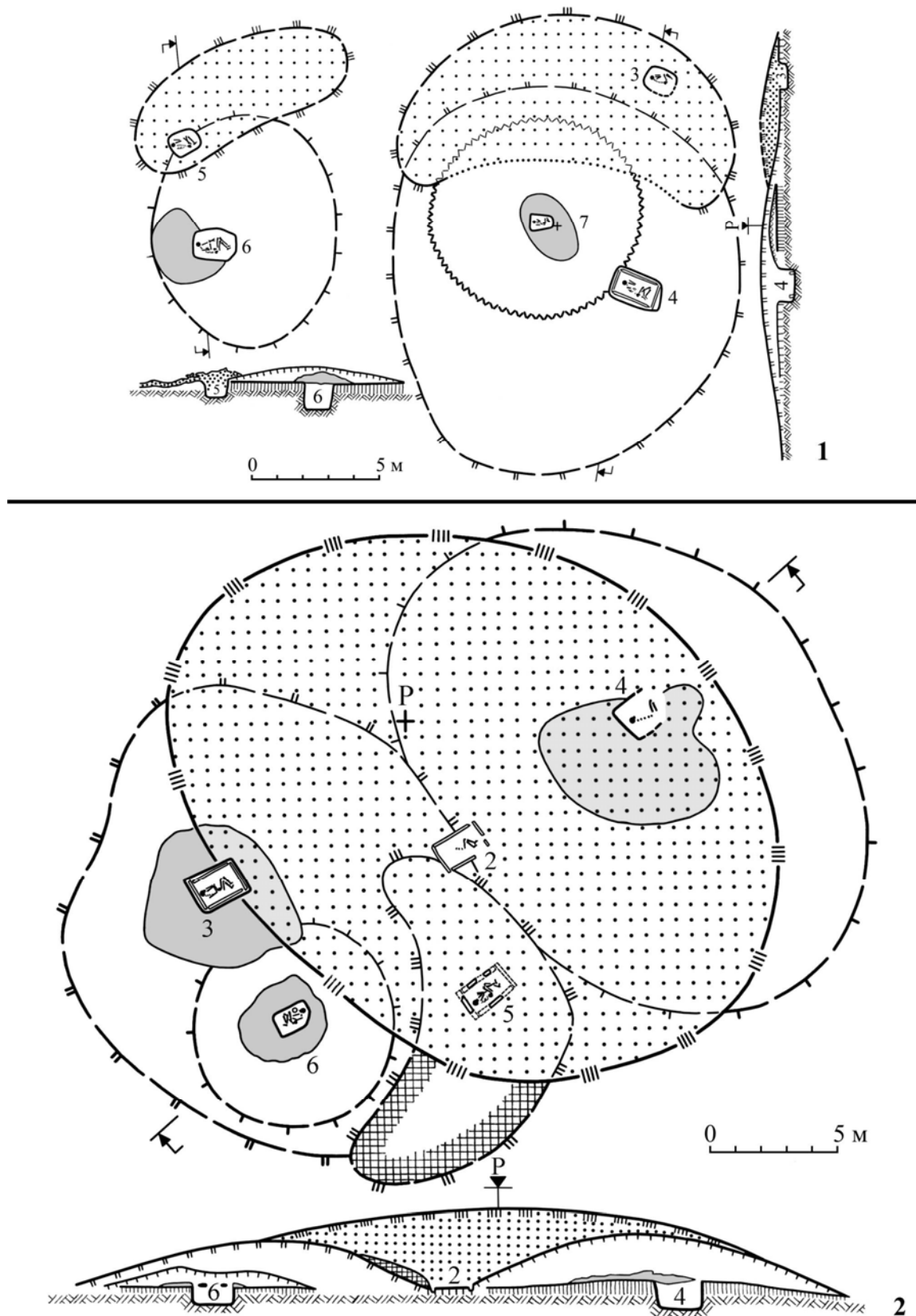

Рис. 4. Могили з подовжуючими та з'єднувальними досипками Дніпро-Донської бабинської культури:
 1 – В. Суходіл к. 2-3; 2 – Молодогвардійськ к. 2 [за: Писларий 1991, рис. 2; Пыслару, Самойленко 2010, с. 84-87]

Fig. 4. Barrows with extending (lengthening) and connecting of Dnieper-Don Babyne culture:
 1 – V. Suhodil b. 2-3; 2 – Molodogvardijsk b. 2 [after Писларий 1991, рис. 2; Пыслару, Самойленко 2010, с. 84-87]

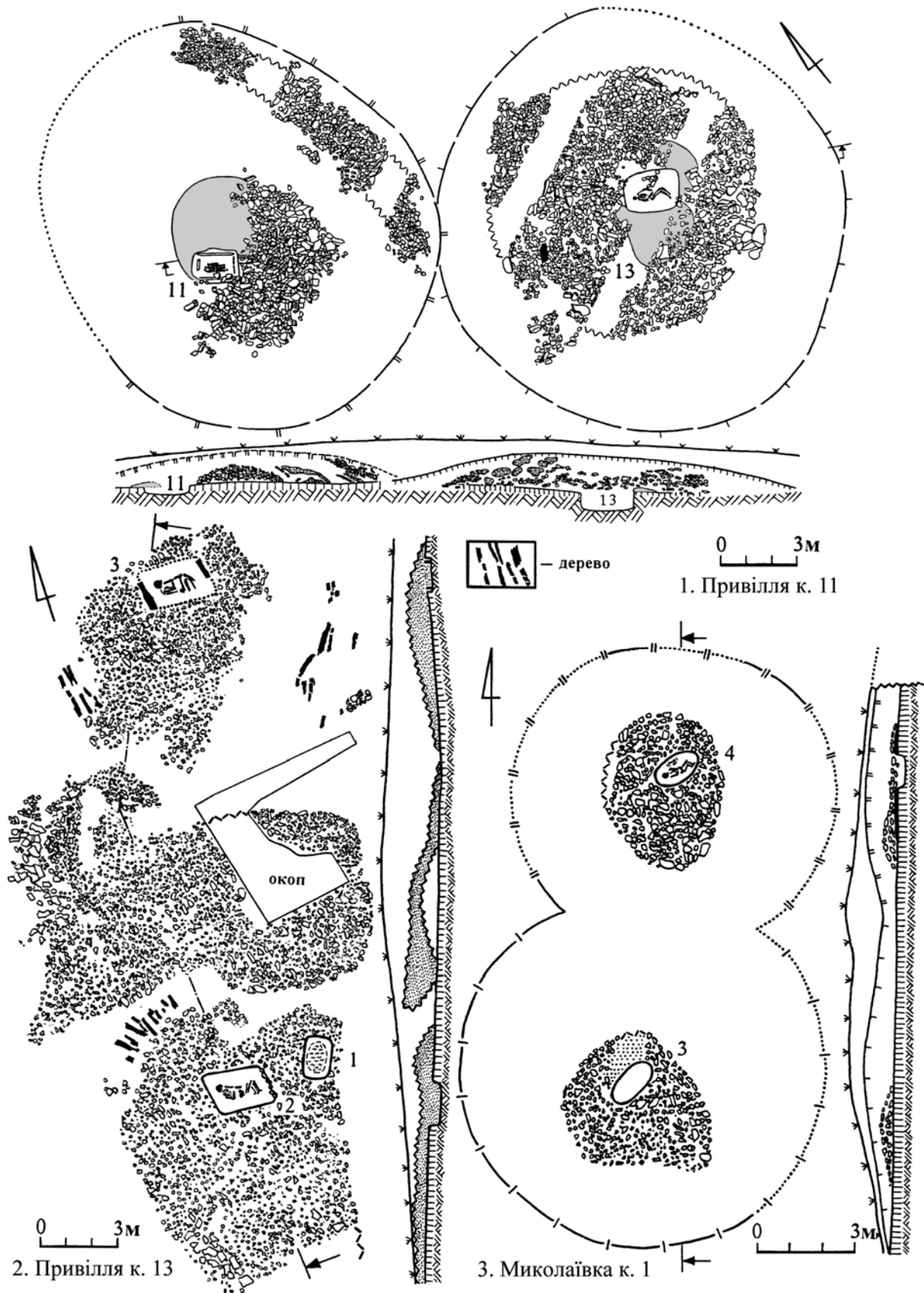

Рис. 5. Довгі могили з кам'яними конструкціями Дніпро-Донської бабинської культури: **1** – Привілля к. 11; **2** – Привілля к. 13; **3** – Миколаївка к. 1 [за: Красильников и др. 1999; Литвиненко 2000; Pâslaru 2006]

Fig. 5. Long barrows with stone constructions of Dnieper-Don Babyne culture: **1** – Pryvilja b. 11; **2** – Pryvilja b. 13; **3** – Mykolajivka b. 1 [after Красильников и др. 1999; Литвиненко 2000; Pâslaru 2006]

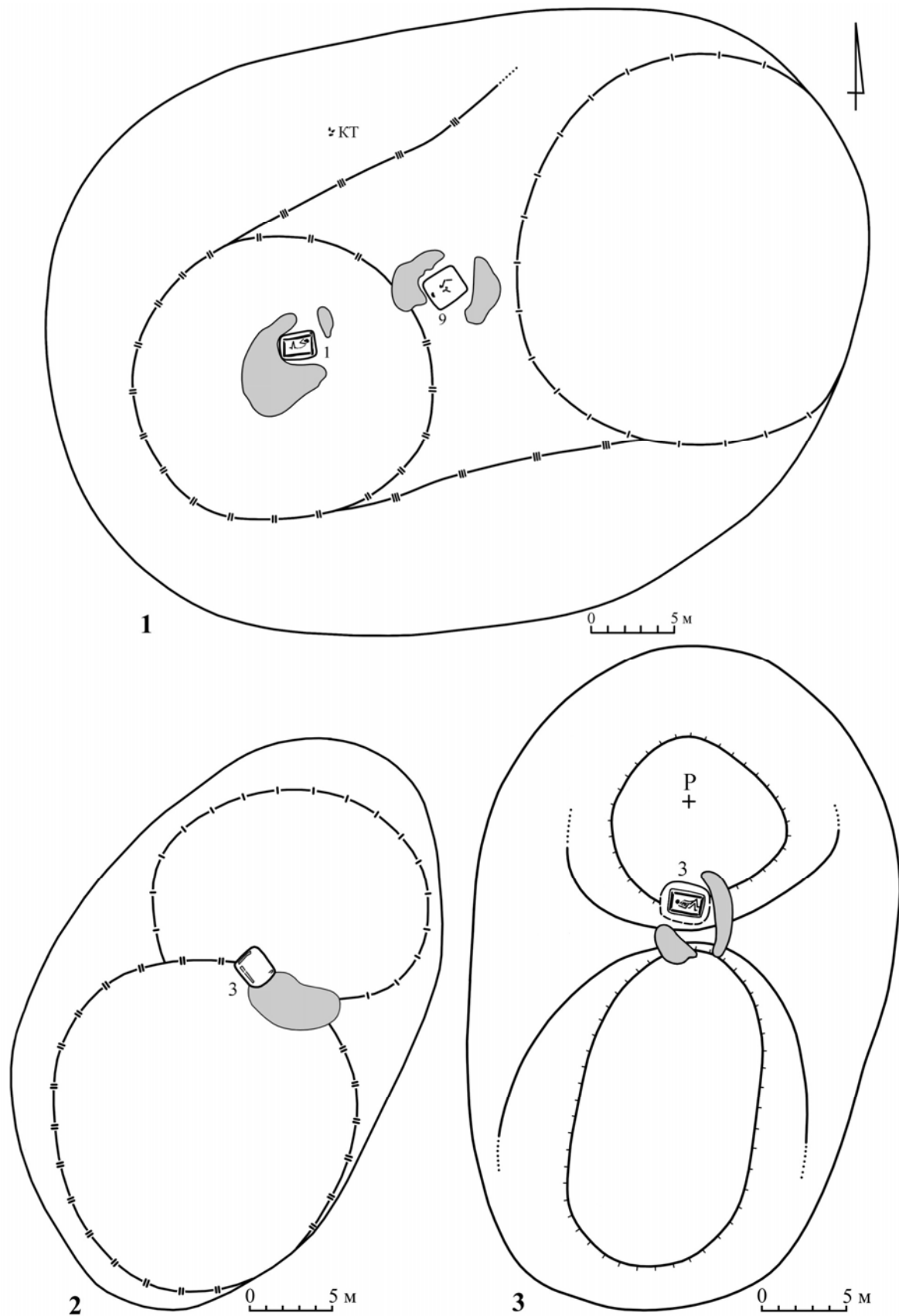

Рис. 6. Могили з об'єднуючими досипками Дніпро-Донської бабинської культури: **1** – Чернявщина-II к. 2; **2** – Прядівка-VI к. 2; **3** – Чкалівка-IV к. 5 [за: Ковалева 1976; Ковалева, Шалобудов 1985; 1992]

Fig. 6. Barrows with connecting of Dnieper-Don Babyne culture: **1** – Cherniavschina-II к. 2; **2** – Priadivka-VI к. 2; **3** – Chkalivka-IV к. 5 [after Ковалева 1976; Ковалева, Шалобудов 1985; 1992]

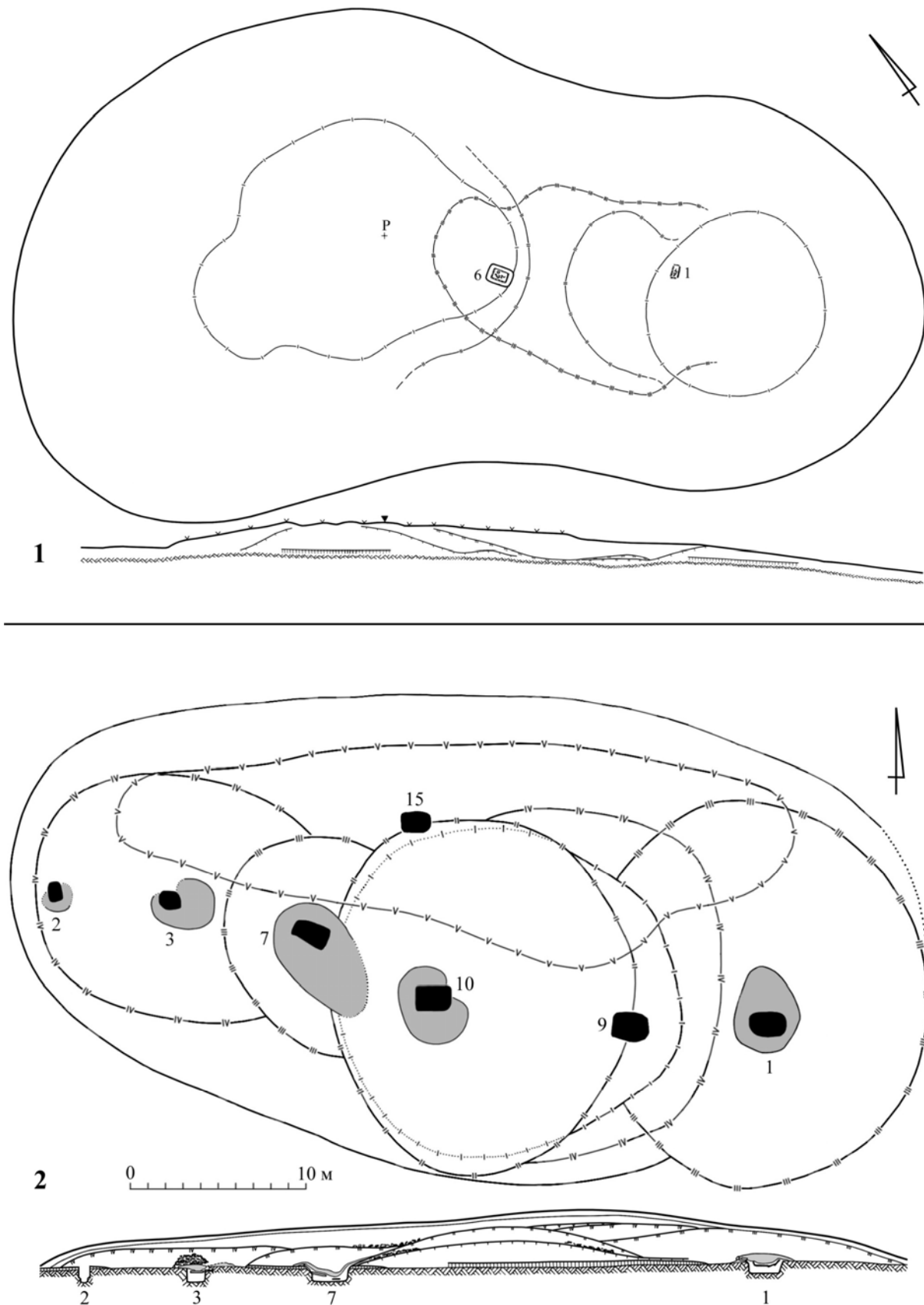

Рис. 7. Довгі могили Дніпро-Донської бабинської культури:
1 – Широке-II к. 1; 2 – Ріпний-I к. 7 [за: Ковалева 1988; Глебов 2004]

Fig. 7. Long barrows of Dnieper-Don Babyne culture:
1 – Shyroke-II b. 1; 2 – Ripnyj-I b. 7 [after Ковалева 1988; Глебов 2004]

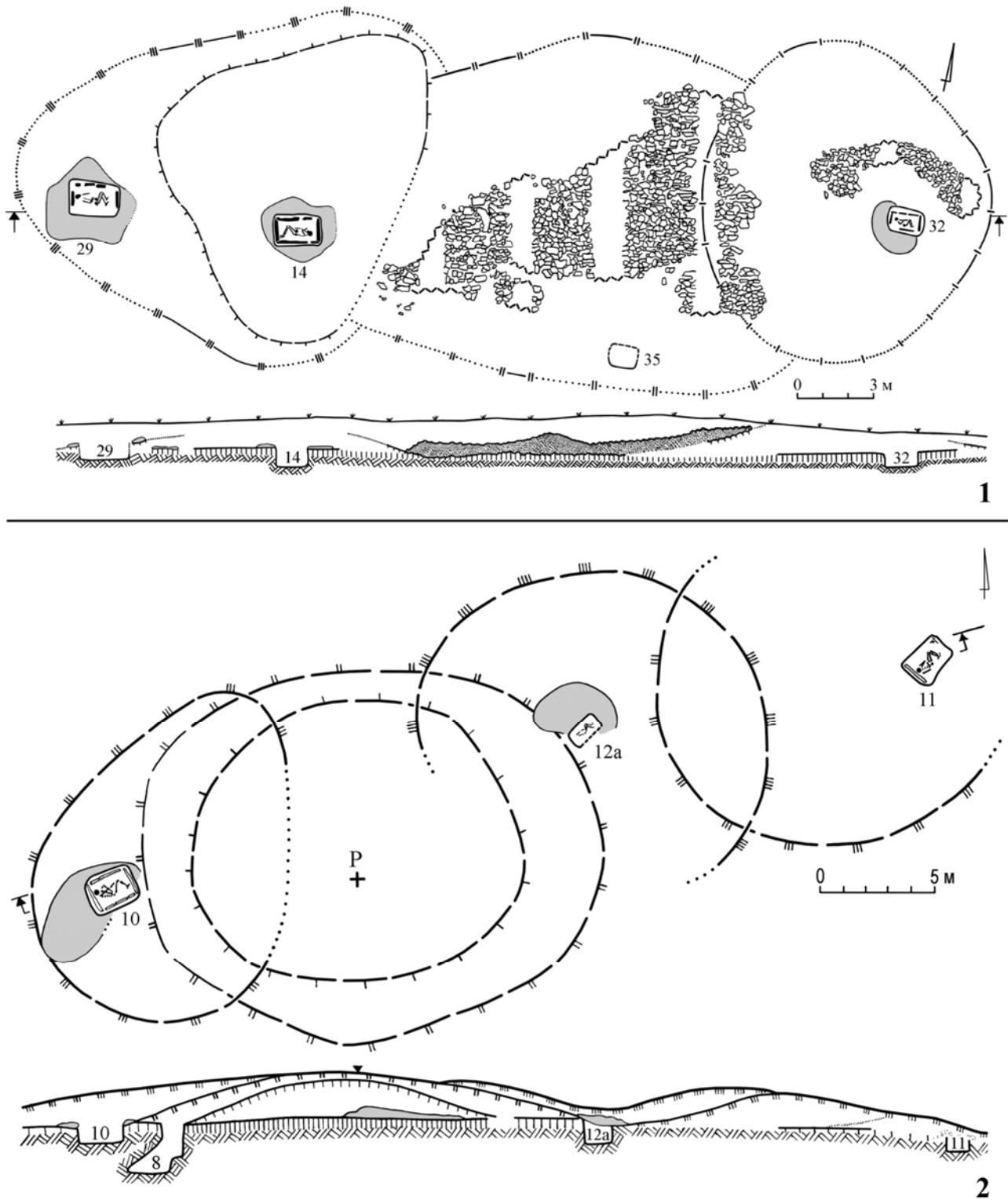

Рис. 8. Довгі могили Дніпро-Донської бабинської культури:
 1 – Пришиб к. 2; 2 – Нижня Бараниківка к. 5 [за: Гершкович 1982; Братченко 2003]

Fig. 8. Long barrows of Dnieper-Don Babyne culture:
 1 – Pryshyb b. 2; 2 – Nyzhnja Baranykivka b. 5 [after Гершкович 1982; Братченко 2003]

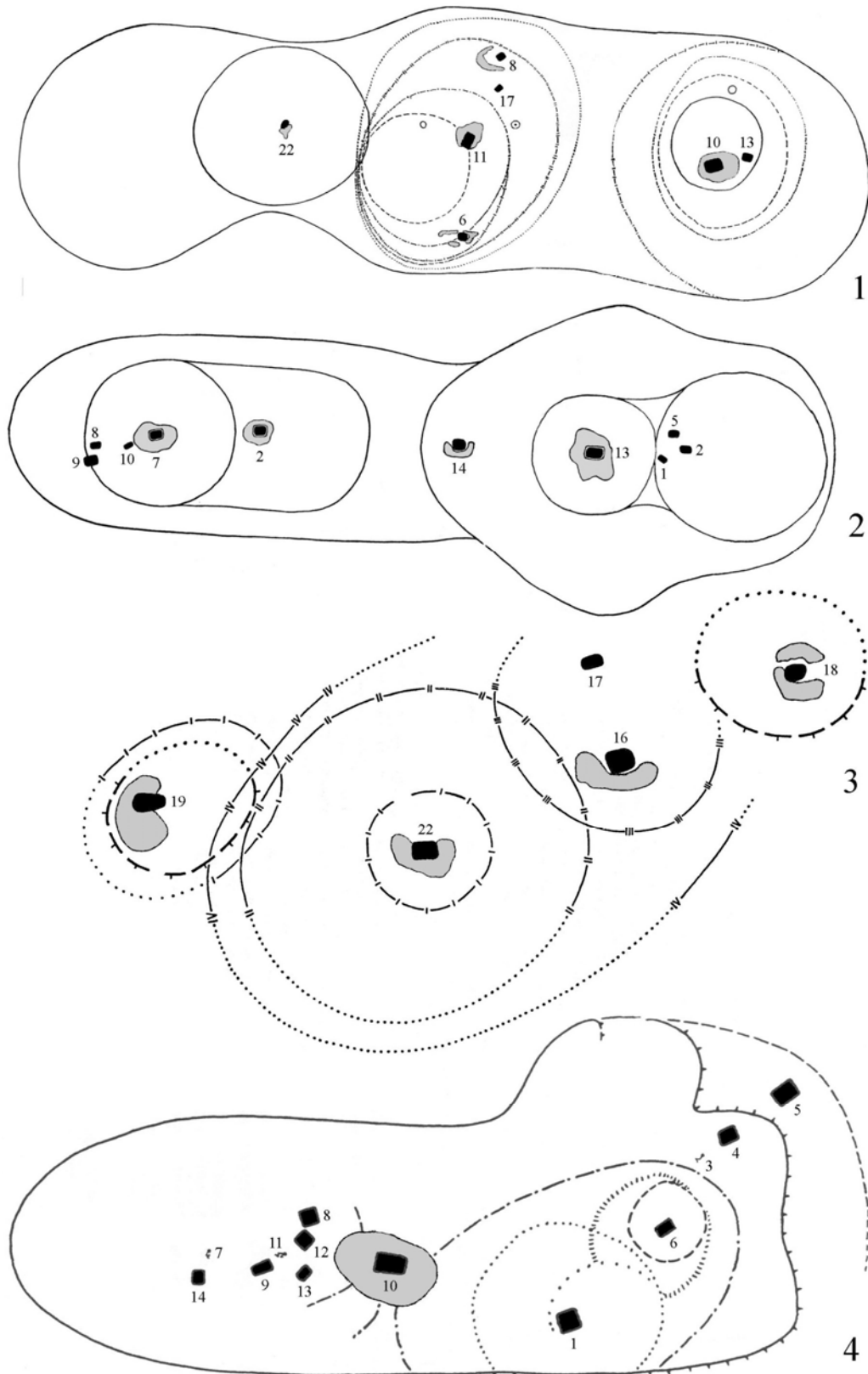

Рис. 9. Довгі могили Дніпро-Донської бабинської культури:
1 – Губиниха-II к. 3; **2** – Преображенка-II к. 1-2; **3** – Запорожець к. 1; **4** – Михайлики к. 1
 [за: Ковалева 1988; Ковалева и др. 1985; Литвиненко и др. 2004; Луговая и др. 1990]

Fig. 9. Long barrows of Dnieper-Don Babyne culture:
1 – Gubynyha-II b. 3; **2** – Preobrazhenka-II b. 1-2; **3** – Zaporozhec b. 1; **4** – Mykhailyky b. 1
 [after Ковалева 1988; Ковалева и др. 1985; Литвиненко и др. 2004; Луговая и др. 1990]

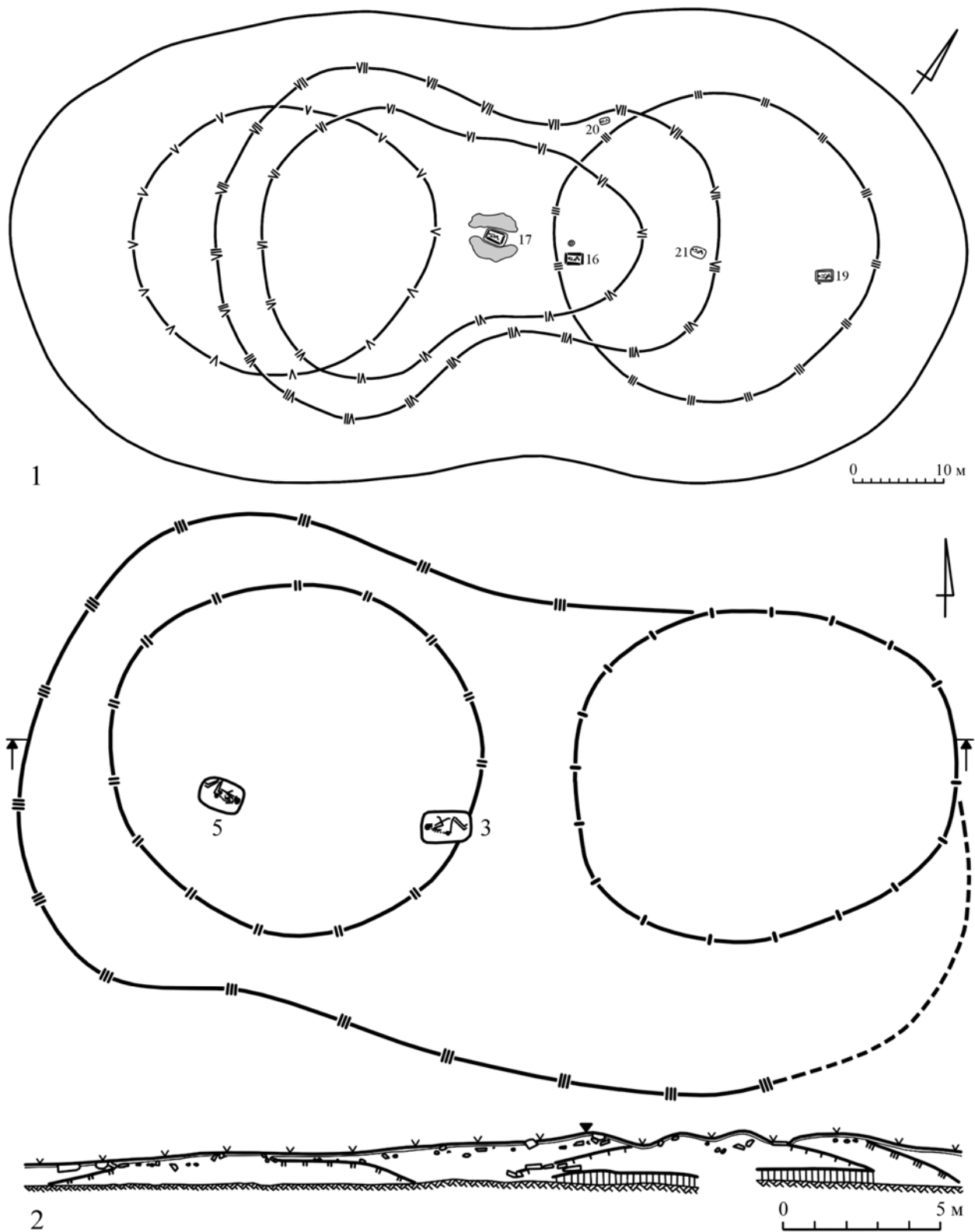

Рис. 10. Могили з подовжуючими та з'єднувальними досипками Дніпро-Донської бабинської культури: **1** – Терни-II к. 4; **2** – Ребриківка-II к. 1 [за: Ковалева и др. 1987; Прокофьев 2004]

Fig. 10. Barrows with extending (lengthening) and connecting of Dnieper-Don Babynе culture: **1** – Terny-II b. 4; **2** – Rebrykivka-II b. 1 [after Ковалева и др. 1987; Прокофьев 2004]

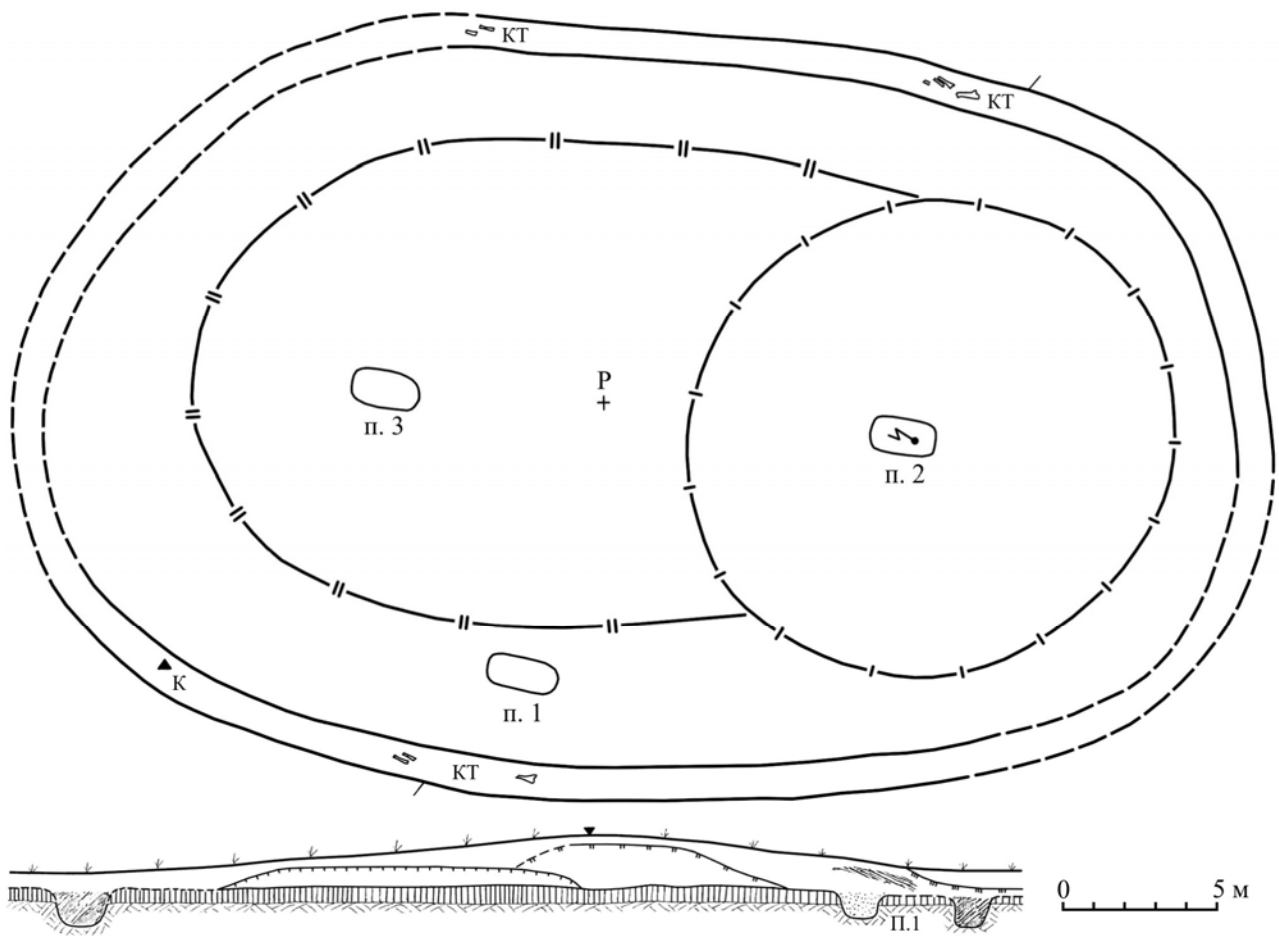

Рис. 11. Довга могила Дніпро-Бузького локального варіанту ДПБК: Любарці к. 5
[за: Круц и др. 1974; Березанская 1986, рис. 5, 1]

Fig. 11. Long barrow of Dnepr-Bug local variant of Dnieper-Prut Babyne culture:
Ljubarsy b. 5 [after Круц и др. 1974; Березанская 1986, рис. 5, 1]

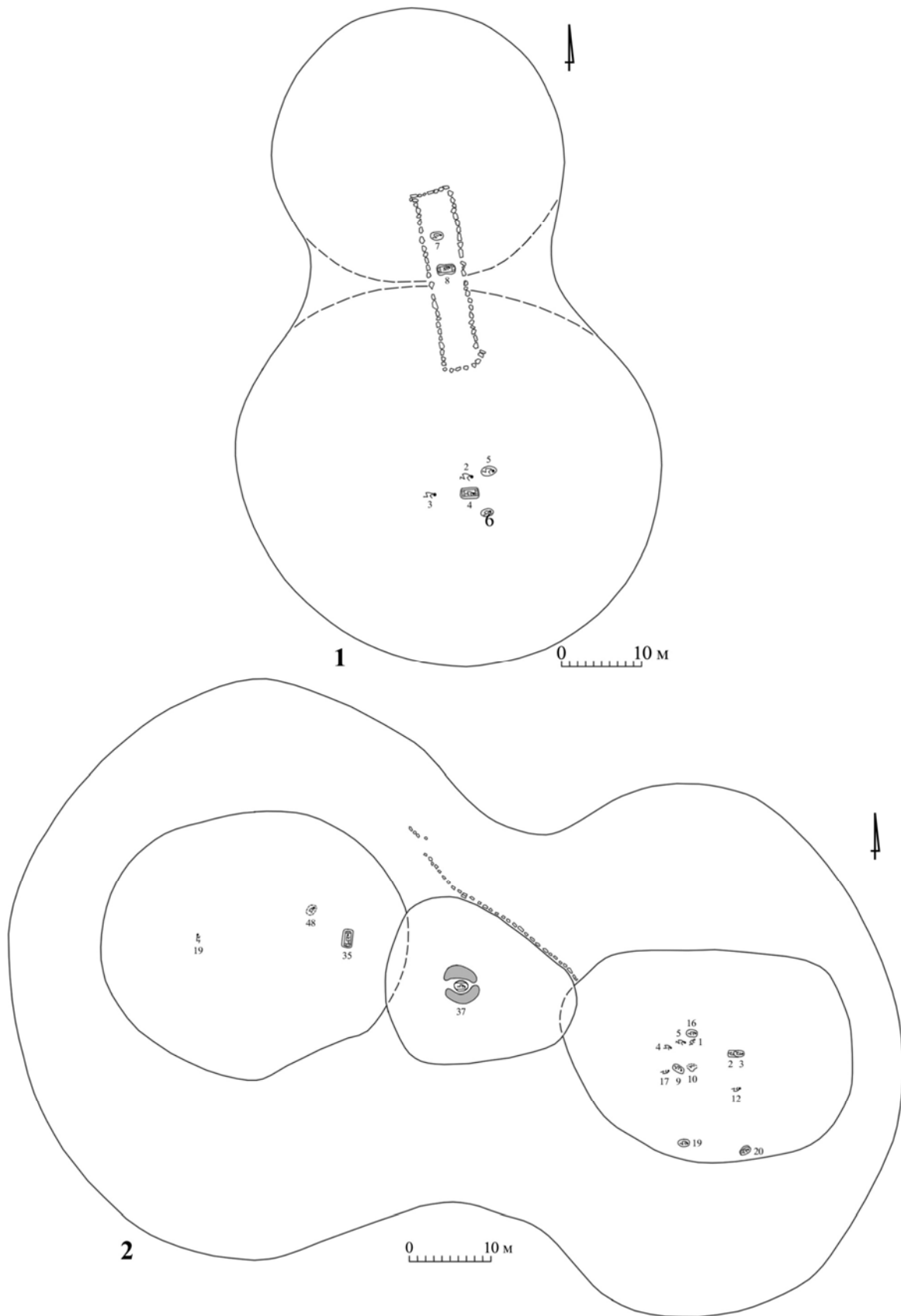

Рис. 12. Довгі могили Дністровсько-Прутського локального варіанту ДПБК:
1 – Никольське кк. 12-13; **2** – Никольське кк. 7-8 [за: Агульников, Савва 2004]

Fig. 12. Long barrows of Dniester-Prut local variant of Dnieper-Prut Babyne culture:
1 – Nykolske b. 12-13; **2** – Nykolske b. 7-8 [after Агульников, Савва 2004]

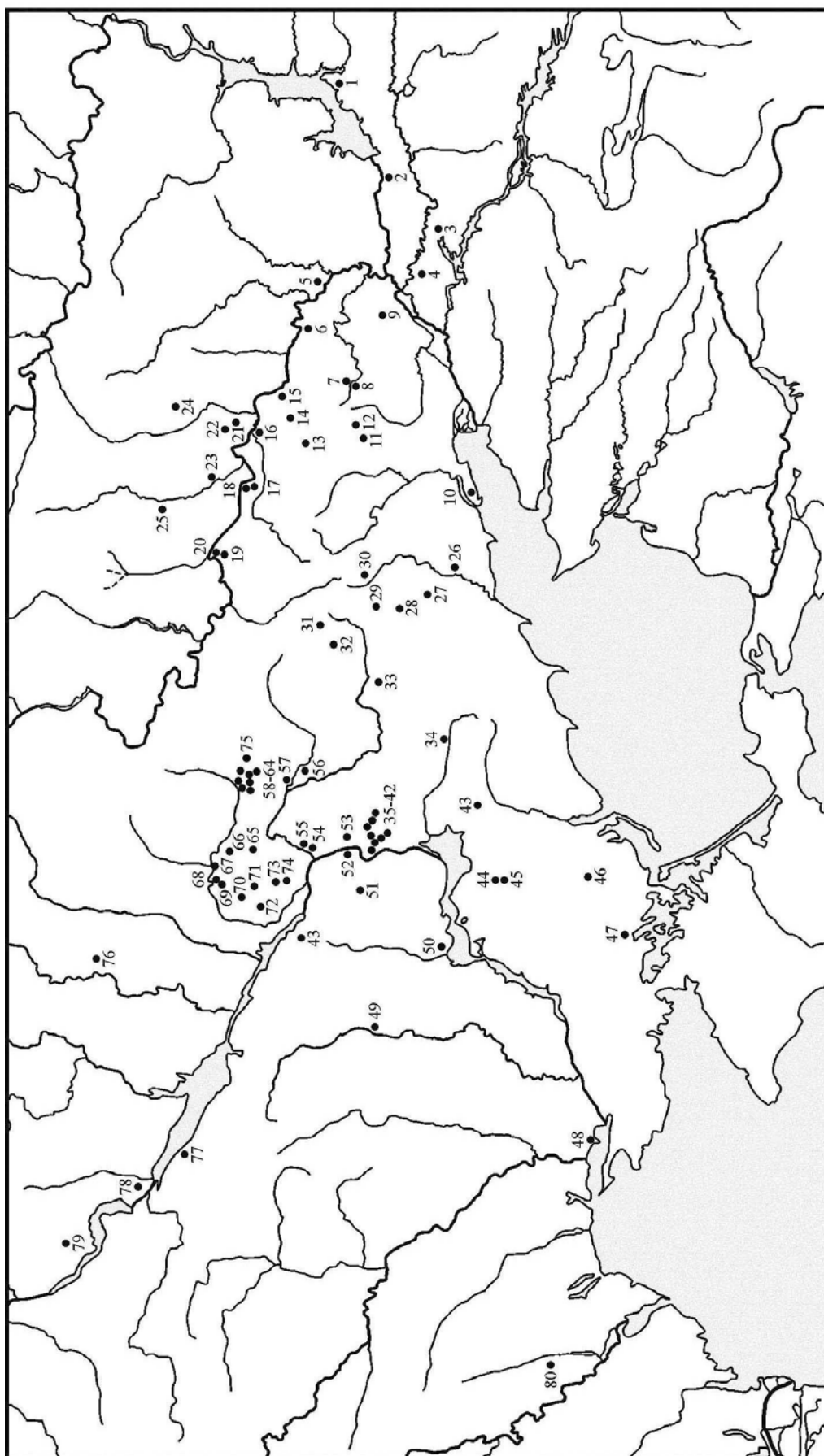

Рис. 13. Мапа довгих могил культурного кола Бабине
Fig. 13. The map of Long barrows of Babyni cultural circle

Рис. 13. Мапа довгих могил культурного кола Бабіне. **Волгоградська обл.:** 1 – Нагавський-II к. 1; **Ростовська обл.:** 2 – Ясирів-I; 3 – Ново-Садківський; 4 – Кузнецовський-II; 5 – Часті могили; 6 – Ріпний-I; 7 – Ребриківка-II; 8 – Кисельов-II; 9 – Керчик; 10 – Новолакедемонівка; **Луганська обл.:** 11 – Цимлянка-I; 12 – Благівка; 13 – Македонове; 14 – Молодогвардійськ; 15 – Великий Суходіл; 16 – Миколаївка; 17 – Кріпаки; 18 – Пришиб; 19 – Лисичанський НПЗ; 20 – Привілля-1975, 1991; 21 – Паськове; 22 – Плотина; 23 – Царівка; 24 – Нижня Бараниківка; 25 – Новодонбаське; **Донецька обл.:** 26 – Запорожець; 27 – Хамуш-Оба; 28 – Новотроїцьке; 29 – Донецьк (Текстильник); 30 – Високе; 31 – Ударник; 32 – Птиче; 33 – Бурлацьке; **Запорізька обл.:** 34 – Пологи; 35 – Новоукраїнка-II; 36, 37 – Новогупалівка-I, III; 38 – Жовтневе-II; 39 – Дніпровка-III; 40 – Петро-Михайлівка-II; 41 – Гнаровське; 42 – Любимівка-I; 43 – Чкалівка-IV; 44 – Велика Білозерка (Близнюки); 45 – Велика Білозерка-1978; **Херсонська обл.:** 46 – Велетнівка; 47 – Воскресенка-I; 48 – Станіслав; **Дніпропетровська обл.:** 49 – Ремонтирська могила; 50 – Чортотлик; 51 – Широке-II; 52 – Олексіївка-I; 53 – Гряковате-I; 54 – Олександрівка-I (УЧГОСП); 55 – Соколове-III; 56 – Павлоград-I; 57 – Вербки-II; 58 – Жемчужне-I; 59 – Новоіванівка-II; 60, 61 – Преображенка-I, II; 62 – Терни-II; 63 – Чорноглазове-II; 64 – Чорнявшина-II; 65 – Губиниха-II; 66 – Личкове-II; 67 – Бузівка-XXII; 68 – Котівка-I; 69 – Заплавка-II; 70 – Преображенка-I, II; 71 – Прядівка-VI; 72 – Новопідкряж-III; 73 – Іванівка-XIX; 74 – Верхня Маївка-III; **Харківська обл.:** 75 – Петропілья-I; **Полтавська обл.:** 76 – Михайлики; **Черкаська обл.:** 77 – Черкаси; 78 – Бубнова Слобідка; **Київська обл.:** 79 – Любарці; **Молдова:** 80 – Никольське.

Fig. 13. The map of Long barrows of Babyne cultural circle. **Volgograd reg.:** 1 – Nagavski-II b. 1; **Rostov on/D reg.:** 2 – Jasyriov-I; 3 – Novo-Sadkovski; 4 – Kuznezovski-II; 5 – Chasti mogoly; 6 – Ripnyj-I; 7 – Rebrykivka-II; 8 – Kiseliyov-II; 9 – Kerchik; 10 – Novolakedemonivka; **Luhansk reg.:** 11 – Zymlianka-I; 12 – Blagivka; 13 – Makedonove; 14 – Molodogvardijsk; 15 – Velyky Sukhodil; 16 – Mykolaivka; 17 – Kripaky; 18 – Pryshyb; 19 – Lysychansk Oil refining factory; 20 – Pryvillia-1975, 1991; 21 – Paskove; 22 – Plotyna; 23 – Zarivka; 24 – Nyzhnia Baranykivka; 25 – Novodonbaske; **Donetsk reg.:** 26 – Zaporozhec; 27 – Hamush-Oba; 28 – Novotrojicke; 29 – Donetsk (Tekstylnyk); 30 – Vysoke; 31 – Udarnyk; 32 – Ptyche; 33 – Burlacke; **Zaporozhe reg.:** 34 – Pology; 35 – Novoukrajinka-II; 36, 37 – Novogupalivka-I, III; 38 – Zhovtneve-II; 39 – Dniprovska-III; 40 – Petro-Mykhalivka-II; 41 – Gnarovske; 42 – Liubymivka-I; 43 – Chkalivka-IV; 44 – Velyka Bilozerka (Blyzniuky); 45 – Velyka Bilozerka -1978; **Kherson reg.:** 46 – Veletnivka; 47 – Voskresenka-I; 48 – Stanislav; **Dnipropetrovs'k reg.:** 49 – Remontyrska mogyla; 50 – Chortomlyk; 51 – Shyroke-II; 52 – Oleksijivka-I; 53 – Griakovate-I; 54 – Olexandrivka-I (UCGOSP); 55 – Sokolove-III; 56 – Pavlograd-I; 57 – Verbky-II; 58 – Zhemchuzhne-I; 59 – Novoivanivka-II; 60, 61 – Preobrazhenka-I, II; 62 – Terny-II; 63 – Chornoglazove-II; 64 – Chorniavschina-II; 65 – Gubynyha-II; 66 – Lychkove-II; 67 – Buzivka-XXII; 68 – Kotivka-I; 69 – Zaplavka-II; 70 – Preobrazhenka-I, II; 71 – Priadivka-VI; 72 – Novopidkriazh-III; 73 – Ivanivka-XIX; 74 – Verkhnia Majivka-III; **Kharkiv reg.:** 75 – Petropillia-I; **Poltava reg.:** 76 – Mykhailyky; **Cherkassy reg.:** 77 – Cherkasy; 78 – Bubnova Slobidka; **Kyiv reg.:** 79 – Liubarci; **Moldova:** 80 – Nykolske.